

ISSN № 1728-9572

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА

ДОНЕЦЬКИЙ
ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА

ФІЛОСОФІЯ
ІСТОРІЯ
ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ
МОВОЗНАВСТВО

Том 56

Харків – Запоріжжя - Вінниця

2026

1

Засновано в 2001 р.

**Д-67 Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. –
т. 56. – ХАРКІВ–ЗАПОРІЖЖЯ–ВІННИЦЯ, 2026. – 117 с. –
ФІЛОСОФІЯ, ІСТОРІЯ, ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ
МОВОЗНАВСТВО**

Відповідальність за зміст матеріалів несуть їхні автори.

© Донецьке відділення НТШ, 2026

© Автори текстів

ЗМІСТ

Володимир Білецький
ЦЕ МИ, ПЛАНЕТО, УКРАЇНЦІ!.....5

ФІЛОСОФІЯ

Зоя Пасько,
РЕЛІГІЙНИЙ І КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТИ
ФЕНОМЕНУ МІФОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТ І.....10

ІСТОРІЯ

Володимир Білецький
МІГРАЦІЙНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В
ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ: 1943–1951 РОКИ.....30

Віталій Орловський, Анатолій Іванов
ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ НА ГРЕБІНКІВЩИНІ
ЗІ СПОГАДІВ ОЧЕВИДЦІВ.....38

Віталій Орловський
КУПЕЦЬ ПЕРШОЇ ГІЛЬДІ МІСТА ЗІНЬКОВА
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ І. С.42

Сергій Гайдук
ПЕРШІ ПОСЕЛЕНЦІ ІВАНІВКИ Й ТРУДОВОГО
(ВОЛНОВАСЬКИЙ Р-Н, ДОНЕЦЬКА ОБЛ.).....46

Сергій Гайдук
ПЕРШІ ПОСЕЛЕНЦІ КИРИЛІВКИ Й НОВОАНДРІЇВКИ
(ВОЛНОВАСЬКИЙ Р-Н, ДОНЕЦЬКА ОБЛ.)52

Костянтин Родигін,
ПЕРСОНАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ АЛХІМІЇ:
ВІД РАННЬОМОДЕРНОЇ ТРАДИЦІЇ
ДО «АЛХІМІЇ ХХ СТОЛІТТЯ».....59

Віталій Орловський
НАРИСИ З ІСТОРІЇ ТРАХТЕМИРОВА.....72

Віталій Орловський
УКРАЇНСЬКА КЛУНЯ.....84

ІСТОРИЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

Леонід Шпильовий, Володимир Білецький
ДО ІСТОРІЇ ГЕРМАНІЄВИХ ТЕХНОЛОГІЙ91

МОВОЗНАВСТВО

Тетяна ЄЩЕНКО
КОНЦЕПТУАЛЬНІ МЕТАФОРИ МЕДИЧНОГО
ДИСКУРСУЯК КОГНІТИВНІ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОГО
КОНТРОЛЮ В ТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....110

До уваги авторів.....116

ЦЕ МИ, ПЛАНЕТО, УКРАЇНЦІ!

Володимир Білецький

*д-р техн. наук, професор (Національний технічний університет
“Харківський політехнічний інститут”), e-mail: biletsk@i.ua , https,
ORCID-0000-0003-2936-9680*

*Кожна культура, кожна нація, народ, кожна країна, а особливо
нещодавно відновлені демократії – потребують створення свого
ОБРАЗУ. Для України це особливо актуально. Формування сучасного
ПОРТРЕТУ УКРАЇНИ, збірної особи українського народу, донесення
до Світу нашої української Історії, Мети, Ідеї – стратегічна задача.*

Що таке Україна?

*Яким є наш "колективний портрет" –
сучасний, минулий, майбутній?*

Як ми як країна виглядаємо в люстерку історії?

Як нас бачать близькі і далекі сусіди?

І як бачимо себе самі ми – українці?

Україна – одна з найбільших країн у Європі – площа – 603 700 км кв, населення – 48 млн 457 тис. осіб. За переписом 2001 р. (більше тільки Англія, Німеччина і Франція). Наша столиця – м. Київ – налічує понад 1500 років. Ми – світська демократична держава, що розвивається. 39-а економіка світу за розміром ВВП і паритету купівельної спроможності (2009). Україна – давній і традиційний продуцент зерна – третя у світі країна за обсягами експорту кормового зерна після США та Аргентини і шоста – за експортом пшениці і пшеничного борошна після США, ЄС, Канади, Росії та Австралії (оцінки СОТ за 2008-2009 рр.). І водночас – Україна посідає 5-е місце у світі з експорту сталі (2008). Володіє космічними технологіями і виробляє близько 40% електроенергії на атомних електростанціях. Займаючи тільки 0,4% суші земної кулі і маючи не більше 0,8% населення планети Україна володіє 5% мінеральних ресурсів світу – це 20 тис. родовищ понад 120 видів корисних копалин. Все це вражає.

Але відчуті повною мірою будь-яку країну можна в її ретроспективі, понад те – краще пізнавати її в порівнянні. І тут нам має допомогти зовсім здавалося б несподіване порівняння. Не секрет, що практично всі народи, культури, держави Західної та навіть Центральної Європи своїм формуванням багато в чому зобов'язані Римській Імперії. Образно кажучи – це "уламки" Великого Риму. Але для багатьох може бути несподіванкою твердження, що практично всі народи, культури, держави Східної Європи – це "уламки" великої держави середньовіччя – Київської Русі. Україна – прямий спадкоємець Київської Русі.

Починаючи з VIII ст. українські землі стали центром Київської Держави – Русі – держави на чолі з Києвом, що включала понад 20 народів і етносів (слов'янських, фінських, тюркських), що простягалася на 800 тис. км кв від північних морів до Чорного і Каспійського моря. Зокрема, саме Київські князі завоювали ойкумену на Сході і дали початок Московській державі. Засновником Москви вважається князь Юрій Долгорукий – син Великого Князя Київського Володимира Мономаха. У 988 році за правління Великого Князя Володимира русини-українці прийняли християнство – масове хрещення відбулося у водах Дніпра – основній річці України. Проте, в 1240 році значна частина Русі-України була завойована монгольською імперією (Mongol Empire). Український політичний, економічний і культурний центр був перенесений на Західну Україну, де утворюється Галицько-Волинське Князівство або Королівство Русі (лат. *Regnum Galiciae et Lodomeriae, Regnum Rusiae*; 1199-1349). Її правитель Данило Галицький був першим королем Русі, прийняв корону від Папи Римського.

Надалі землі України-Русі увійшли в Литовсько-Польсько-Руське державне об'єднання (Річ Посполита). Національно-визвольна війна 1648-1657 р.р. була для нас русів-українців переможною – Україна по суті знову стала незалежною і сильною країною Європи, яку очолив Гетьман Богдан-Зиновій Хмельницький. Але невдалий вибір союзника – Московське царство – на довгі 350 років зробив нашу країну спочатку васальною, а потім і практично колоніальною. Не врятував ситуацію навіть унікальний український козацький орден – Запорозька Січ (за культурою і нормами поведінки – аналог японських самураїв або рицарських орденів Європи), який існував на Південній Україні в XV – XVI ст.

Українська держава відроджується в 20-х роках ХХ століття – Українська Народна Республіка, Гетьманська Україна, Західноукраїнська Народна Республіка. Далі Україна як Українська Радянська Соціалістична Республіка входить до складу СРСР, воює у Другій світовій війні з фашистською Німеччиною, стає членом ООН. Після розпаду СРСР в 1991 році Україна – незалежна держава. На референдумі 1 грудня 1991 року 90,32% громадян України проголосували "За" незалежність країни.

Ці події показали Україну ще з одного боку – вона стає третьою після США і Росії ядерною країною світу. І... робить можливо найбільш неординарний і найбільш значимий крок в історії людства – відмовляється від ядерної зброї, знищує ракети-носії і вивозить ядерні боєголовки за межі країни. Воістину благородний крок в ім'я майбутнього всіх нас, всього Людства і прекрасний приклад для наслідування. Україна – по суті сучасний світовий лідер ядерного роззброєння. І це – найбільш яскраве міжнародне обличчя нашої країни. Повне розуміння вагомості такого кроку світовою спільнотою (і нами самими) – ще в майбутньому. Бо на 2020-і роки у світі панує не доміант Благородства, Любові до ближнього, Дружби, а, як це не дивно і прикро, - доміант Сили, Завойовництва, Агресії. ...Тому, напевно, наш крок ядерного саморозброєння у моральному світовому сенсі був не своєчасним.

Україна – "TERRA INCOGNITA" для багатьох і як космічна країна. Ви знаєте, що з часу здобуття незалежності в 1991 році, Україна здійснила 90 запусків та вивела на орбіту понад 200 супутників з 9 країн світу? На початку ХХІ ст.. країна володіла 5 системами запуску: Циклон-2 і Циклон-3, Зеніт-2 і Зеніт-3SL, і "Дніпро". Запуски проводилися з декількох місць за межами країни. У тому числі – з майданчика "Морський старт" у Тихому океані.

Можна і далі продовжувати розповідати про дивовижну і поки далеко не пізнану країну – Україну (у дослівному перекладі "Ukrland" – порівняйте "England", "Poland", "Deutschland") – про її українську "китайську стіну" – так звані "Змієві Вали", що оперізують столицю Київ і мають довжину близько 2000 км, про її витоки з часів трипільської культури (5500 – 2750 рр. до н.е.). Але ще один ракурс пізнання країни – її люди.

Отже, хто ми – українці (у минулому самоназва – "анти", "руси", "русичі")? Сьогодні у світі близько 60 млн. українців, які живуть в Україні (37,5 млн.), у Канаді (1,2 млн.), США (0,9 млн.), Росії (3 млн.), Казахстані і Бразилії (0,4-0,5 млн.), Аргентині (0,12 млн.), у ряді країн Європи. Напевно найбільш характерним для кожного українця є життєве кредо "Зроби себе!". Можливо це і є серцевиною нашої "національної ідеї", яка формує будь-який народ, виділяє його з інших, є базисом розвитку, процвітання держави і культури, гарантом "довголіття" нації.

Показово, що саме ми, українці, заснували у Східній Європі перші класичні університети – Острозьку академію (1576) та Києво-Могилянську академію (1632). Наші символи – дерево калина і вишня, Сонце і його образ – декороване яйце "Писанка", вишитий (закодований) одяг і полотно "Рушник" (Rushnyk), кольори – синій (вода, небо) і жовто-золотий (пшениця, Сонце), герб – "Тризуб" (Tryzub). Ми – православні (більшість), греко-католики і протестанти. Не фанатики і не фундаменталісти, але церковних приходів на території України більше, ніж у такій великій православній державі як Російська Федерація. І це цілком закономірно – бо осердя Християнства у Східній Європі – це Київ, Київська Держава – була і залишається. Разом з тим, наші цінності – освіта, наука, стабільне майбутнє для дітей, економічне й духовне процвітання. Ми по натурі дещо індивідуалісти (можна сказати "демократи"), сподіваємося в основному на себе, а не на владу. Ми – і романтики, і прагматики в одній особі. Ми толерантні, приймаємо і любимо весь світ, але дуже хочемо, щоб це було взаємно. Завжди готові постояти за себе – про що говорять століття війн, в яких ми відстояли свою землю, віру, культуру. І ще – ми винахідливі, виживаючи багато століть на фронті Азія-Європа, маємо високу адаптаційну здатність, про що, зокрема, свідчать і сучасні проривні інженерні рішення у військовій техніці, - саме Україна, українці, захищаючись (уже вкотре!) від імперських зазіхань сусідньої росії змінили сам характер сучасної війни, неочікувано для більшості країн світу перетворивши її з в основному танково-гарматно-авіаційної у дрону.

Кого ми вважаємо видатними українцями? На телевізійному токшоу 2007-2008 р.р. жителі України назвали в серед перших 10: Великого Князя Київського Ярослава Мудрого (983-1054), видатного лікаря і академіка Миколу Амосова (1913-2002), ідеолога українського

національного руху Степана Бендеру (1909-1959), поета-кобзаря Тараса Шевченка (1814-1861), Великого Гетьмана Богдана Хмельницького (1596-1657), творця кращої футбольної команди країни Валерія Лобановського (1939-2002), сучасного політика і борця за незалежність В'ячеслава Чорновола (1937-1999), філософа-гуманіста Григорія Сковороду (1722-1724), поетеси Лесю Українку (1871-1913), письменника і вченого Івана Франка (1856-1916). Як бачите – ми глибоко (на 1000 років!) пам'ятаємо наших видатних політиків і керівників держави, шануємо і поважаємо і поетів, і лікарів, і філософів, і тих, хто приніс футбольну славу Україні. А ще в цьому списку найбагатші люди Європи – Гетьман Іван Мазепа і князь Костянтин Острозький, історик і політик Михайло Грушевський, боксери брати Клички, князі Київські Володимир Великий і Святослав Хоробрий, Король Данило Галицький, головний конструктор космічної техніки в СРСР Сергій Корольов, ректор Болонського університету в далекому XV столітті Юрій Дрогобич і керівник СРСР Микита Хрущов, космонавт Леонід Каденюк. А ще – прекрасні, талановиті і державні жінки – Княгиня Київська Ольга (X ст.), Королева Франції Анна Ярославна (1024-1075), дружина султана Сулеймана Пишного Анастасія Лісовська (Роксолана) (1506-1558), напівлегендарна українська народна співачка і поетеса Маруся Чурай (1625-1653) і сучасні поетеси, письменниці – Ліна Костенко, Оксана Забужко.

Ось такі ми, українці, різні – вчені та письменники, політики і воїни, бізнесмени і спортсмени, лікарі й космонавти, але всі єдині в одному – в прагненні "Зробити себе", у прагненні блага для дітей наших, для Вітчизни-України.

Ось така наша країна – Україна.

Ось такий ми, Плането, народ – українці.

ФІЛОСОФІЯ

УДК: 2-1:1:008(091)

Зоя Пасько,

кандидат філософських наук, доцент

Центр гуманітарної освіти НАН України, м. Київ Пасько З.О.,

к.філос.н, доцент

Центру гуманітарної освіти НАН України

РЕЛІГІЙНИЙ І КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНУ МІФОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Вступ. Філософський аналіз підстав людської діяльності і функціонування суспільної свідомості дозволяє не тільки пояснити процеси духовного і соціального життя, але й систематизувати та упорядкувати різноманітні світоглядні і вартісні установки, які є застановчими для людської діяльності. Вивчення суспільства засобами критичного аналізу є необхідним, оскільки увага лише до його економічних чи політичних характеристик обмежує можливість розуміння не тільки соціальних явищ, а передусім змісту соціальних ідей і прагнень. Відсунення на околицю філософської критики різних форм суспільної духовної практики - мистецтва, літератури, релігії, врешті, тієї ж філософії, залишає поза увагою саму людину. Філософське бачення занурюється в світ духовних цінностей, дає змогу осмислити різні форми духовного життя як єдиний комплекс.

Вивчення історичного розвитку критичного мислення як суспільного явища, що супроводжує розвиток і самоусвідомлення особистості, допоможе не просто пояснити процеси духовного й соціального життя. Виявивши комплекс взаємопов'язаних культурних явищ у суспільстві, критичне мислення дозволяє їх систематизувати, класифікувати й упорядкувати, пояснити багатоманіття форм реалізації людиною світоглядних підстав відносно своєї діяльності.

Про актуальність даної проблеми свідчить те, як активно останнім часом обговорюється питання про місце і роль різних формоутворень культури на сучасному етапі розвитку суспільства, як зростає інтерес до питання про співвідношення релігії і науки, релігії і філософії, релігії і політики. Світоглядні суперечки точаться навколо різних форм культури, що свідчить про актуальність аналізу тих процесів, що відбуваються всередині людської свідомості. І широта діапазону думок, конкуренція позицій спонукає поставити питання про те,

якими ж є орієнтири суспільного мислення, якими ідеалами і цінностями і чому керуються людські спільноти.

Проблема ця видається вічною, адже цими питаннями займалися ще Р. Белл, Е. Дюркгейм, П. Сорокін, надають їм уваги і багато сучасних авторів.

Серед авторів, що нбайбільше вклалися у вивчення впливу культурних і соціальних кодів на соціально-економічну і політичну динаміку суспільства можна вказати на творчий доробок Жана Бодрійяра («Суспільство споживання», «До критики політичної економії знака», «Дзеркало виробництва», «Символічний обмін і смерть»), Жюля Дельоза и Фелікса Гваттарі («Капіталізм і шизофренія: Анти-Едип», «Капіталізм і шизофренія: тисячі плато»), Мішеля Фуко («Слова і речі» й ін.), Жака Дерріда («Привиди Маркса», «Маркс і сини» й ін.), Фредріка Джеймісона («Марксизм і форма: діалектичні теорії літератури ХХ сторіччя», «Пізній марксизм: Адорно і життєздатність діалектики», «Постмодернізм, або логіка культури пізнього капіталізму»), Славоя Жижека («Устрій розрива: паралаксне бачення» та ін.). Теоретичне обґрунтування наукового і методологічного потенціалу постмодерна подає Жан Ліотар у роботі «Стан постмодерну».

Мета і завдання дослідження.

Наша мета - з'ясувати, яким чином міфологічний компонент проявляє себе через залученість людини до політичної історії. Міфотворчість не обмежується літературою чи мистецтвом, вона включає також життєві світи і форми політичного життя людей. Так само, як свідомість не обмежується сферою ідеального, тому що всі прояви соціального життя неминуче пронизані людськими уявленнями, є символічними та емоційно насиченими. В основі соціального життя лежать латентні або усвідомлені системи цінностей, які мають нормативне значення для всіх членів суспільства або для окремих складових його груп і які визначають їх поведінку, мову, бачення майбутнього і ставлення до сучасного.

Тут недостатньо обмежуватися лише визначенням культурних універсалій, а потрібно досліджувати їх в різних соціально-часових вимірах. Завдяки дослідженням Дж. П. Мердока (1897-1985) ми бачимо, що всі людські культури, незважаючи на їх різноманітність, мають в основі своїй багато спільного і що ці загальні аспекти культури піддаються науковому аналізу. Цілісний підхід до вивчення становища й активності людини в культурі передбачає увагу до всіх аспектів, що впливають на її свідомість, цілісний підхід вимагає розглянути людську особистість як ціле. У культурі особистість постає у

безлічі своїх історичних і культурних проявів, але все ж людина існує всередині культури. Наше завдання полягає в тому, щоб визначити відмінності і подібності застанов людської діяльності, визначити, як міфологічність мислення впливає на них, до яких дій вдається людина, як сприймає і оцінює соціальні процеси, як почуває себе в них, тобто у своєму повсякденному житті. Тільки тоді, коли ми з'ясуємо, як люди, що живуть у спільній політичній реальності, знаходять чинник, що їх не тільки об'єднує, але й окреслює межі, керуючись не стільки наявною ситуацією, скільки їх бажаннями і емоціями. Тільки тоді ми зможемо претендувати на володіння безпосередньо об'єктивним знанням про критичність мислення і вплив на нього нездоланної схильності до міфологізації, враховуючи, що розвиток особистості не усуває потреби у релігійному переживанні, а отже - у міфологізації світосприйняття. Людина є істотою одночасно біологічною і соціальною, вона підвладна тим же процесам, що рослини і тварини, але їй притаманна «друга природа» - її культурна сутність. Сфера свідомості людини повинна розглядатися у зв'язку з культурним середовищем, у своїй поведінці людина, через ціннісні норми, заборони і табу, інтегрується у систему соціокультурних відносин, стає частиною свого соціального середовища, тут відбувається становлення її світовідчуття і світогляду, тут постає міфологія як культурне явище. Тому важливими для сучасної епохи є дослідження закономірностей функціонування світоглядно-міфологічного комплексу у становленні суб'єктності людини, у визначенні людини як носія культури, оцінці її місця і ролі в збереженні власного чи бажаного соціального середовища.

Основний виклад. Досліджуючи сучасне суспільство, ми маємо справу з урбанізованим суспільством, яке у спільному просторі поєднує неоднорідні спільноти людей, і тому формує більш складне оточення, що є істотним фактором для розуміння сучасного життя. Звернення до характеристик історичних типів особистості через окреме, одиничне дозволяє розширити розумові горизонти уявлень про те, якими постали чи можуть бути спільні людські відносини.

Глибокі знання факторів, що визначають особистість, становлять необхідний елемент філософського аналізу, дозволяють глибше і повніше вивчити і осмислити факти і явища соціальної реальності, теоретично змодельовати функціонування культурних процесів, проінтерпретувати факти і фактори людської поведінки, здійснити їх типологічне порівняння. Аналіз міфологічного фактору, його дієвості і неунікнення дозволить пояснити, що в явищі є специфічного.

Началом первинної соціальності і ланкою опосередкування взаємозв'язку людини і суспільства є міф. Так, саме міф постає як первісна детермінанта становлення соціуму та індивіда. У множинності визначень міфу, що можна зустріти у вітчизняній і світовій літературі, можна виокремити два інваріантні моменти. По-перше, жоден концепт міфу не дає задовільної раціональної відповіді на питання про генезу міфів. По-друге, будь-яке концептуальне визначення міфу супроводжується визнанням його категоричної імперативності в межах традиційно-архаїчних культур. Та у будь-якому тлумаченні міфу ми не можемо заперечити його імперативно-нормативну модальність.

Міф у культурі як суспільне явище виконує певні функції. Основними є такі: перетворювальна, пізнавальна (гносеологічна), комунікативна, регулятивна, або нормативна, функція емоційного регулювання життєдіяльності людини, ціннісно-орієнтаційна. Ці функції є органічно взаємопов'язаними. Але, на думку багатьох дослідників, особливої уваги заслуговує саме інтегруюча функція міфу.

Людина - істота, що покликана постійно перетворювати своє середовище. Створювати культуру. Культура є знаряддям творчої діяльності людей з метою задоволення їхніх різноманітних потреб і потреб суспільства як цілого. Ця функція здійснюється людьми за допомогою різних засобів виробництва, наукових досліджень тощо. Міф об'єднує людей спільним баченням соціального простору і часу, тим самим є фактором активного відношення до реальності - тобто її відтворення і збереження у певному культурному вигляді. Але крім того, міф ще виконує пізнавальну, або гносеологічну, функцію, що, на перший погляд, є суперечливим твердженням. Але міф концентрує в собі спільний суспільний досвід багатьох поколінь людей, тож іманентно накопичує знання про світ, тим самим сприяючи його пізнанню і освоєнню.

Менше заперечень викликає визнання за міфом його комунікативної функції. Через міф постає єдиний механізм передавання суспільного досвіду від одного покоління до другого, від епохи до епохи, від однієї держави до іншої. Через це не випадково міф вважають суспільною пам'яттю людства. Спадкоємність культурної традиції не повинна перериватися, бо це призводить до втрати суспільної пам'яті. Міф - одна з форм її збереження. Тому людина так болісно ставиться до руйнування міфів, підсвідомо відчуваючи небезпеку втрати світоглядної опори, що забезпечувала і виправдовувала її соціальний вибір [5].

Особливо слід відзначити важливість регулятивної, (або нормативної) функції міфу. У сфері повсякденності, у міжособових відносинах міф, так чи інакше, впливає на поведінку людей і регулює їх вчинки, дії і навіть вибір матеріальних і духовних цінностей. Звичайно, регулятивна функція міфа спирається на такі нормативні системи, як мораль і право, але якою тут має бути роль філософії і критичного мислення?

Не слід недооцінювати важливості емоційного регулювання життєдіяльності людини. Будь-яка ідея не тільки розуміється, вона емоційно переживається. Людина не тільки пізнає світ, вона його піддає дії своїх почуттів. Людина здатна віддати життя за ідею, просто поділяючи її серцем, не маючи здатності до її теоретичного осягнення. Тому що саме через міф, його ціннісно-орієнтаційну функцію формується сама система цінностей, постають для людини певні ціннісні потреби й орієнтації. Соціальний час вимірюється й оцінюється не тільки за рівнем і якостями знань, а також за моральними якостями, рівнем його духовної складової. Моральний та інтелектуальний змісти - це критерії різної оцінки. Тому головною для міфу слід визнати його людинотворчу, або гуманістичну, функцію. Подібне твердження видається суперечливим, адже у міфі не знаходиться місця особистості, "Я" не виокремлюється від "Ми". Це є прояв інтегруючої функції міфу. Філософська свідомість є способом і засобом саморозвитку індивіда, його матеріального і духовного світу, і в цьому сенсі вона протилежна сутності міфу - підкорити індивідуальне суспільно-загальному. Тому філософія - це є любов до такої мудрості, що є мірою "олюднення" самої людини, мірою людяності її ставлення до природи, суспільства, інших людей, до самої себе. Філософія є тим виміром людського буття, який відповідає за розвиток людини як людини [6]. Усе, що створене, будь-який предмет цивілізації філософія оцінює як такий, що зберігає в собі здібності і властивості людини, відображує її історичний досвід, потреби, цінності. Саме в процесі предметної діяльності, в історичному процесі соціального життя створюється тіло цивілізації і культури - світ людини, світ її сил, можливостей. Культура ж невіддільна від людини як соціальної істоти, людина завжди створена культурою, тому що вона є соціальна істота, а суспільства без культури не існує. Ступінь же розвиненості культури може бути різним залежно від умов, у яких розвивається людство, від можливостей, які воно має, особистість завжди є породженням певного типу культури, її свідомість відбиває можливості культури, породжуючи певний тип світогляду.

В цьому сенсі необхідно з'ясувати зв'язок особистості з певними світоглядними домінантами культури. У філософії побутує поняття духовного виробництва, яким зазвичай позначають виробництво ідей, знань, уявлень, цінностей - від релігійних до наукових. Тому форми духовного виробництва, як і його продукти, постають як елементи духовної культури. Але що є засадничим для будь-якої культури, її світоглядним обрієм? Що насамперед для певної історичної людини визначає її світобачення? Відомим є погляд, що таку засадничу функцію відносно сучасної цивілізації виконує релігія, що саме вона відіграє визначальну роль у становленні і розвитку цивілізації та культури. Тож твердження, що саме релігія виконує культуротворчу функцію, визначає зміст культури, не є виключно теологічною позицією. Навіть етимологічно поняття "культура" і "культ" є пов'язаними. Але годі стверджувати, що сама культура, культурні цінності є лише похідними культу. Втім саме через розвиток релігійної практики постає певний тип особистості [5]. Релігія у динаміці культурного розвитку відіграє вирішальну роль, яка з постанням філософії і науки ускладнюється, але не втрачає своїх позицій. Без релігійної свідомості не розкрити творчу діяльність людини, не зрозуміти людину як справжнього творця культурних цінностей, врешті решт, не зрозуміти динамізму історичного розвитку. Це зовсім не потребує обмеження світоглядних цінностей лише релігійними ідеями та морально-релігійними вимогами хоча б тому, що існує також матеріальна основа культури, поза сумнівом, є нерозривна єдність матеріальної і духовної сторін культури. Втім, завдяки Максиму Веберу, світоглядно-засадниче значення релігійного вчення, теологічне забарвлення певного типу культури, здобуваючи різну оцінку, загалом не заперечується. Релігійна основа культури є засадничою соціальною концепцією в будь-якій теології - католицькій, протестантській, православної, мусульманській, тобто в тих релігіях, що переважно формують свідомість сучасного, і досі переважно релігійного, людства. Це не означає, ніби людина всім досягненням в науці, культурі зобов'язана саме релігії, що релігія є єдиною основою, на ґрунті якої могла виникнути і досягти висот духовна культура. Але, безумовно, через релігію постає механізм передачі нагромаджених суспільством різноманітних цінностей і традицій, що охоплює сферу духовного виробництва, куди входять такі форми суспільної свідомості, як філософія, мистецтво, політика, право, етика, наука, та й сама релігія.

Втім, виходячи з органічної єдності матеріальної і духовної культури, не можна обмежуватись переважуючою роллю матеріальних

основ буття людини. Особистість постає як явище духовної культури, вона має історичну обумовленість, фіксує національні і релігійні особливості, включає в себе загальнолюдські цінності. Їх створюють не тільки релігії, більше того - релігія теж створюється людством і служить людству, а отже, покликана служити людству [7].

Отже, релігія є складним духовним утворенням і вона виконує у будь-якій культурі світоглядну функцію. Тож свого часу недалекоглядна критика її як системи невіглаських уявлень про світ і людину дала мала користі. Атеїзм ніколи не був масовим явищем аж до модерного суспільства, але і зараз сучасне людство - це переважно релігійне людство.

Як особлива формоутворююча основа духовної діяльності людей, релігія має власну специфічну структуру. В ній можна виділити такі основні елементи, як релігійна свідомість, релігійні почуття, релігійний культ, релігійні організації. Релігійній свідомості також притаманні два взаємопов'язаних і водночас відносно самостійних рівні - теологічно-теоретичний і чуттєво-емоційний. Через теологію релігійна ідея пов'язує між собою сукупність властивих масі віруючих уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій тощо. Тому релігія постає як більшою чи меншою мірою струнка система ідей, розробкою яких займаються професійні богослови. В різних історично конкретних релігіях їх теологічні чи чуттєво-емоційні аспекти можуть бути розвинути різною мірою, але є обов'язковим компонентом релігії. Сучасні релігії включають в себе теологію, або богослов'я, богословські концепції економіки, політики, права, мистецтва, релігійну філософію тощо, демонструючи свою світогляду універсальність. Тож теологія не тільки формулює докази ідеї Бога, вона дає систематизований виклад релігійних поглядів на світ, на людину в світі, на сенс її буття. І політика має потребу у теології - не для здійснення якоїсь своєї мети, а для обґрунтування своєї необхідності. Віра є неприступним бастіоном політичного. Так зв'язок політичних теорій і теологічних догматів християнства про гріх стає онтологічно-екзистенційним образом мислення, який внутрішньо притаманний як теологічному, так і політичному ходу думки. Але ще цей зв'язок пояснюється спорідненням цих методологічних ідейних передумов. Політичне за своєю суттю має теологічне визначення. Вибору між Богом і сатаною у теологічній сфері відповідає відмінність між другом і ворогом у політичній сфері. Так само, як політика, теологія прагне повністю захопити людину.

Джерелом ідеології кожної релігії є її святе писання (Трипітака — у буддистів, Біблія — у юдеїв і християн, Коран — у мусульман

тощо). Різні теологічні традиції неоднозначне тлумачать свої священні тексти, це залежить від історичного часу, соціально-політичних позицій, умов конкретної історичної епохи. Тому, наприклад, православні християни, католики, протестанти за основу свого віровчення беруть Біблію, але тлумачать її по-різному. Але важливим є виокремлення тексту, письмової основи віровчення, його власного розуміння і тлумачення. Ці тексти у формі фантастичних уявлень про надприродний світ, настанов святих пророків, які подаються дуже часто у формі оповідей, стають для людини світоглядною основою. Суттєвим елементом релігії є емоційне ставлення віруючих до змісту їх релігійно-міфологічних уявлень. Це робить релігійно-міфологічний світогляд надзвичайно ефективним, з одного боку. А з іншого - світ таких уявлень, відмінних за своїм змістом від світу предметної речовинності, дає свідомості власний об'єкт розвитку, відповідний за своєю суттю природі самої свідомості - постає світ ідеального. Тож та обставина, що специфікою релігійних почуттів є те, що вони спрямовані, як на вищу цінність, не на реальні об'єкти, а на надприродне, мало значне більше значення для розвитку когнітивних потуг людства, релігія - більше, ніж втеча від реальності, релігійне залучало свідомість до ідеального, що є безпосереднім простором свідомості.

Невід'ємною частиною будь-якої релігії, її реалізації у сфері повсякденної практичної діяльності є культ — сукупність символічних дій, за допомогою яких віруючий намагається вплинути на надприродні об'єкти. До культу відносяться: обряди, ритуали, жертвоприношення, таїнства, богослужіння, пости, молитви, а також матеріальні предмети, які при цьому використовуються, — храми, священні реліквії, посуд, одяг [8]. Конкретні форми реалізації релігійного культу в різних конфесіях неоднакові. Так, католицизм і православ'я зберігають вірність пишній театралізованій обрядовості. Вони широко використовують мистецтво: живопис, скульптуру, музику, спів тощо. Обряди у протестантизмі мають більш скромний і суворий характер: зменшено кількість таїнств та свят, спрощено богослужіння. Основу культу в ньому складають індивідуальні форми спілкування віруючого з Богом — молитви, покаєння, містичні одкровення.

Релігія матеріалізується також у релігійних організаціях — об'єднаннях послідовників тієї або іншої релігії, що виникають на основі спільності вірувань та обрядів (церква, секта, деномінація). Релігійні організації виконують широке коло функцій, головними з яких є задоволення релігійних потреб віруючих, регулювання культової діяль-

ності, розробка і пропаганда віровчення, забезпечення цілісності життя громади.

Релігійні організації можуть виконувати також і нерелігійні функції (політичні, правові та ін.), що не тільки допомагає релігії зберігати свої позиції в соціальному і духовному житті суспільства, а й формує саме це духовне і політичне життя, породжує війни і конфлікти на релігійному ґрунті. Та все ж сучасний аналіз світоглядної ролі релігії, її місця у культурі позбавляється від тієї її однозначно негативної чи позитивної оцінки, яка виносилася в минулому, особливо у радянській історії, що призводило до трагічних соціальних наслідків.

Таким чином, релігійні уявлення, настрої, а також релігійні дії та організації становлять єдність з суспільством, є його невід'ємним елементом, за допомогою якого формується єдина картина світу, у якій суспільство і індивід пов'язані між собою, відбувається усвідомлення й оцінка соціально-політичних і духовних умов життя і самої людини.

Якщо у широкому розумінні культура охоплює все, що створено людьми, – від науки і релігійних вірувань до способів виготовлення знарядь праці, то і форми соціального життя людини, форми її свідомості також можуть розглядатися як продукти культури. Адже сім'я і релігія, форми господарської активності і політичної влади – все це виникло в результаті людської діяльності і взаємодії. Форми тваринної колективності обумовлені законами природної еволюції, форми ж соціального життя людей конструюються людьми, часом стихійно і нецілеспрямовано, але вони відрізняються варіативністю та мінливістю. Міф утворює особливу, вищу і першу соціальну реальність, яка до того ж постає як реальність сакральна та імперативна. Вона сприймається індивідами як абсолютно істинна, значно істинніша, ніж профанна. В той час як у реальному профанному бутті все може змінюватись, приймати невідомі форми, міф завжди пропонує зрозумілу, упорядковану й адаптовану до масової свідомості картину світу і дає ключ до розуміння мирських процесів [9]. Як зазначав М.Мамардашвілі, міф є оповідь, у межі якої вміщуються будь-які конкретні події. Тут вони стають зрозумілими і не являють собою проблеми. Універсальність і сконцентрованість міфу не має меж. Не існує жодного природного або соціального явища, котре не було б міфологічно інтерпретоване і не припускало б такої інтерпретації. Міфіві притаманна величезна креативна, трансформаційна і соціокультурна спроможність. Чуттєві речі отримують надчут-

теві якості. Міф уможлиблює реальність соціуму і функціонує як людська екзистенція в межах законів міфологічної реальності.

У міфологічній структурі суспільства підставове місце займають міфи, в котрих припускається наявність у минулому особливого періоду, коли відбулись найбільш знакові події для носіїв даної міфології. Космогонічні, соціогонічні та антропологічні міфи, міфи про первісні начала всього - у такий спосіб міфічне світосприйняття розгортається як універсальне комунікативне поле спілкування людей між собою та з зовнішнім світом. Саме на цю комунікативну функцію і комунікативну системність міфу звертає увагу французький культуролог Ролан Барт: оскільки міф – це слово, то міфом може стати все, що покривається дискурсом. Визначальним для міфу є не предмет його повідомлення, а спосіб, у котрий воно висловлюється; міф має формальні межі, але не має субстанційних.

Архаїчні часи, світоглядні уявлення яких - різного роду вигадані історії, що стали згодом літературою, відійшли у минуле - саме тоді, на думку пересічної людини панував над людиною міф. Але міф лише на поверховий погляд - сюжет, історія. Біблійні міфи для віруючої людини не є просто літературою. Міф - не просто оповідь, він є формою світосприйняття і функціонування свідомості, не обтяженою раціональним мисленням. І міф живе не тільки в релігії, людина не втрачає своєї схильності до міфотворчості, хоча суспільна думка нібито засуджує подібне. Та від цього ефективність міфотворення і міфосприйняття нікуди не поділась. Але переважним простором для сучасного визнання міфу зараз є релігія, тут міфологія вільна від негативної конотації, тоді як міфи, не залучені у колообіг релігійного життя чи не визнані пануючою школою історичної науки, приречені на несхвалення.

Є підстави до припущення, що, не втративши ефективності свого впливу на суспільну свідомість, міф продовжує своє буття переважно через релігійний комплекс. Релігія насамперед репрезентує міф у його вже більш сучасних потрактуваннях. Тож розрізнення міфологічних і релігійних уявлень доволі умовне, але їх співпадіння є неабсолютним. Для свідомості сучасної людини міф - вже не єдиний тип світогляду, в історичному сенсі він передує релігійному світогляду. Саме такою є загальноприйнята їх класифікація. Міфологічний і релігійний світогляди - не уламки минулого; будучи переплетеними, вони розходяться у представленні картини світу, але часто виступають як тотожні стани свідомості, особливо на рівні світовід-

чуття. Не забуваючи, що механізм дії цих світоглядів є нетотожним, все ж не можна ігнорувати їх злиття і взаємозаміни.

Людина є культурна істота за своєю суттю - до такого висновку дійшли сучасні антропологи після ряду наукових відкриттів, що описують еволюцію людини. Логіка природної еволюції тут втрачає своє монопольне право, а з усіх явищ культури релігія і міф, як влучно зауважив Е. Кассінер, найгірше піддаються логічному аналізу. Від Середньовіччя християнська теологія прагне за допомогою розуму проникнути також в таємниці віри. Віра і знання, віра і розум не суперечать одне одному, а доповнюють і вдосконалюють одне одного. Попри протиставлення їх, намагання обмежити простір розуму, ці дві протилежні сили - віра і розум у людській цивілізації рухались поруч. Тому С. К'єркегор описував релігійне життя як великий парадокс, спроба пом'якшити який для нього означала заперечення і руйнування релігійного життя.

Релігія була не тільки джерелом чвар і фанатичних сутичок між людьми, її історія - це історія помилок і ересей, важкий і суперечливий досвід самоусвідомлення особисті. Релігія - феномен, притаманний лише людині, тому вона є явищем, що виражає людську природу, будує її трансцендентний світ. Цей світ у своїй різноманітності формує образ людини, світоглядні ідеали постають як дуже різні, як такі, що часто не узгоджуються один з одним. Але саме релігія є найбільш виразною і незаперечною ознакою антропоморфності.

Соціальні процеси в минулі епохи протікали переважно в символічних формах тієї чи іншої релігії. Але конфесійна відгородженість долалася рухом людства до світових релігій, до спільного монотеїзму, тим самим відновлюючи єдність людства. Та релігії не тільки поєднували, але й роз'єднували людей за релігійною ознакою. Світові релігії зовсім не були шляхом до уніфікації культури, хоча релігія надавала спільної культурно-значущої орієнтації історичному процесу. Релігійність "пронизує" людське буття, встановлює зв'язок минулого з теперішнім, формує умови життя людини і саму людину з її свідомістю. У цьому вона споріднена з міфом. Але міф не знає особистості. Світ особистості позначений і окреслений релігійним символізмом. В релігії людина не протистоїть реальності безпосередньо, реальність і сама діяльність людини набуває символічного наповнення. Замість того, щоб звертатися тільки до світу речей і природи, людина постійно звернена до самої себе. Людина творить мовні форми, художні образи, міфічні символи або релігійні ритуали, вони стають неунікним посередником між особистістю і середовищем. Універсум, світ - по-

няття, що постають через релігійне бачення, вони міфологізовані і саме через міф постає узагальнена картина людського досвіду. Людина живе не тільки у зовнішньому світі, але й у світі власної свідомості, і в цьому сенсі не має значення ілюзорність міфологічних уявлень, їх задача - не пізнання світу речовинності, а опанування людиною можливостей своєї свідомості, виділення світу свідомості як окремої реальності. Роль і значення релігійно-міфологічної творчості у розвитку свідомості не викликає сумнівів. Можна не зважати на зміст релігійних символів, не поділяти релігійні уявлення, дорікати релігії за її претензії на світоглядну монополію (реальна релігійна історія дає тому безліч підстав), однак незаперечною є потреба людини творити світи ідеального, символічного, і ця потреба найперше отримала реалізацію саме в релігійно-міфологічних уявленнях. Тож не випадково серед соціально-історичних і теоретико-пізнавальних проблем, якими займається філософія, чільне місце належить вирішенню проблеми про роль релігії в культурі і становленні людської особистості. Її важливість традиційно розкривається через з'ясування сутності, значення, динаміки і взаємозв'язку релігії і соціальної історії. Досліджуючи співвідношення релігії і загального розвитку культури, можна спиратися на різні методологічні підходи, в основі яких лежать ті чи інші аксіоматичні положення. Є позиція, яка вважає, що релігія є основою і вихідною точкою культури (а отже і людини) та що культура і людина мають надприродне джерело, сама культура є породженням релігії. З цього постає висновок, що без релігії не може бути культури, що без релігії культура втрачає свій зміст. Таким є, безумовно, теологічне бачення. Якщо ж культура і релігія сприймаються як принципово різні речі, коли наголошується найперше антагонізм між ними, то звідси, як належне, постає висновок, що культура має витіснити релігію як явище, протилежне справнім цінностям культури, і така точка зору була притаманною не тільки марксистській традиції. Все ж зараз доміантним є уявлення про релігію як один із структурних компонентів культури, роль якого історично змінюється. Такі погляди характерні для представників західної соціології, наприклад, Т.Парсонса. Незважаючи на різні світоглядні орієнтації дослідників культури і релігії і в залежності від тих акцентів, які при цьому робляться, виділяються історичний, структурно-функціональний, феноменологічний та інші методи аналізу релігійно-міфологічного комплексу. Інтерпретуючи співвідношення релігії і культури, дослідники доводять, що релігія передбачає визначену систему цінностей і моральних приписів, які складають модальні структури культури, забезпе-

чуючи єдність і стійкість певних суспільних форм, стабільність соціальних структур. Саме в ціннісному аспекті знаходить своє вираження зв'язок культурної еволюції людства і релігії. Тому релігія є безумовним репрезентантом культури, адже сама вона у першу чергу виконує функцію визначення змістів - суспільство вписує досягнення культури мовою релігії. У такий спосіб релігія історично виконує функцію формування нормативних кордонів, меж, що забезпечують можливість існування, репродукування й розвитку культури, а відтак і суспільства.

Найбільш поширеним методом в дослідженні релігійно-міфологічного чинника культури є історичний, згідно з яким реальна роль релігії виявляється в її історичному континуумі. В релігійній формі й у релігійно визначених сенсах постають і залишаються значимими для людства багато досягнень культури. В історії існував період, коли релігія і всі можливі форми соціального буття були настільки синкретизовані, що в них важко відокремити релігійний і нерелігійний компоненти один від одного. Це мало ряд об'єктивних причин, зумовлених відсутністю соціально адаптованих моделей збереження досвіду й обмеженості пізнання, коли у суспільства не було інших способів збереження соціального досвіду, крім як у релігійній формі. Накопичений соціальний досвід зберігався і осмислювався у релігійній формі, релігійна форма вбирала в себе багато елементів культури загалом. Хто стане заперечувати, що поява християнства і його поширення зіграли значну роль у становленні загальноєвропейської культури, у розвитку її економіки, писемності, науки і мистецтва?

Однак саме розвиток інших елементів культури підштовхнув її до поступової секуляризації: навіть в епоху Середньовіччя, поруч із релігійною культурою, існує й розвивається світська культура. Зміни в культурі спричиняли зміни в релігії (Європа переживала Реформацію), а вони, у свою чергу, сприяли становленню нових форм соціального життя, змінювали людину, формуючи під впливом протестантизму нову - буржуазну - особистість, людину активної дії і перетворювача земного буття. Реформація це – парадокс, трагедія якої у наступних моментах. По-перше, своїм бажанням вивільнити релігію від влади церкви, протестантизм повністю підкорив її державі. По-друге, проголошення, що держава є найдосконалішим творінням Бога, невідворотно вело до абсолютизму. По-третє, проголошуючи ідею професії-покликання, протестантизм санкціонував економічний успіх як знак Божого благословіння. Результатом цього стала політична дезінтеграція Європи, доктрина державного суверенітету, меркантилізм,

колоніалізм. Лютер надав державі божественної природи, а Кальвін підкорив церку державі, тим самим санкціонував не тільки абсолютизм, але й диктатуру. Держава Кальвіна – держава націоналістична, тому що Бог обирає не тільки окремих людей, але й цілі народи.

У новочасний період європейської історії процеси модернізації почалися і всередині релігійних систем: модернізувалася соціальна доктрина католицької церкви, набув поширення єкуменічний рух, почали множитися численні відгалуження всередині пізньопротестантських рухів, які приходили до Європи головним чином зі США. Це свідчило про те, що, незважаючи на процеси секуляризації, зміну місця релігії у суспільстві, релігійний чинник продовжує виконувати роль регулятора соціальних процесів, тож релігійно-міфологічні компоненти суспільної свідомості продовжують діяти, наповнювати смисловий зміст соціальних процесів.

Якщо вплив релігії на розвиток суспільства, на стан соціальної думки протягом історії був різним, то таким неоднозначним, суперечливим він залишається і зараз - релігійний комплекс проявляє себе і як прогресивний, і як регресивний елемент політичного життя, стимулюючи чи пригальмовуючи рух тих чи інших процесів. Суспільству належить знаходити необхідний баланс між модерними змінами у свідомості людей і схильністю релігії до традиціоналізму і наверненості до минулого. Релігія, через суперечливість її ролі в історичному процесі, є найбільш яскравим репрезентантом складності самої суспільної свідомості, в якій, поза модерними тенденціями, не перестають діяти механізми впливів міфологічної природи. Ідеологічне наповнення релігійної думки, її чуттєво-психологічного компоненту постає як складна система взаємообумовленостей. Тому відбувається постійний пошук нових змістів як форм самовираження - релігія адаптується до змін культури, викликаючи водночас в ній нові зміни. В історії переривання подібного процесу приводило до радикальної перебудови соціальної системи, навіть до її загибелі. Зміна одного з елементів системи невідворотно вимагає реакції всієї системи, в противному випадку система розхитується. Про такий закон взаємозалежності складових частин системи говорив П.Сорокін. Тож соціальні трансформації викликають модернізаційні тенденції всередині релігійного комплексу, вимагають його пристосування до нових вимог історичного часу. В свою чергу, і суспільство в цілому не може нехтувати тією ситуацією, що складається всередині релігійного життя - релігійні і світські елементи соціального буття взаємопов'язані і неухвально до цього стану взаємообумовленості шкодить стійкості самої системи. В

цьому сенсі прикладом для П.Сорокіна є сама історію культури. В її розвитку він виділяє ряд хронологічних етапів і пов'язаних з ними провідних систем культури. Уніфіковану систему культури, що ґрунтується на принципі надчуттєвості, надрозумності Бога як єдиній реальності і цінності, яка панувала в середньовічній Європі і складала основу буддійської і грецької (з VIII до кінця VI століття до н.е.) культур, він назвав ідеаціональною. Із зіткнення принципу ідеаціональної культури з принципом чуттєвості об'єктивної реальності виникла ідеалістична культура, характерна для XIII - XIV ст. у Західній Європі і V - IV ст. до н.е. у Греції, в основі якої знаходився принцип чуттєво-надчуттєвої об'єктивної реальності. До XVI ст. домінуючою в Європі стає, ґрунтована на принципі сенсорності, чуттєва культура. Слід відзначити, що П.Сорокін фактично ототожнив різні культури з культурними парадигмами, виділивши стадії переходу від однієї культури до іншої (криза - катастрофа - очищення - переоцінка цінностей - відродження), які характерні для зміни культурних парадигм.

Для більш повного визначення ступеня взаємозв'язку соціальних процесів з релігійно-міфологічними чинниками слід також зрозуміти, яку роль у цьому відіграють основні елементи релігії. У релігієзнавчій літературі прийнято виділяти такі складові релігії – релігійна свідомість, релігійні відносини, релігійний культ і релігійні організації, роль яких всередині самої релігії й по відношенню до позарелігійних процесів є різною. Їх можна подати у вигляді різноспрямованих векторів, зумовлених тими функціями, які ці складові виконують для релігії: релігійний культ буде являти собою постійне відтворення певної форми релігійного життя, збереження певної релігійної організації, тобто бути, як і належить, спрямований на внутрішньорелігійні потреби, виконуючи інтроверсійну функцію щодо релігії. Водночас релігійна ідея (системоформуєчий, смислоутворюєчий, виражений у знаковій формі елемент релігійної свідомості) буде скоріше спрямована на інші сфери людської діяльності, виконуючи щодо релігії функцію, не пов'язану безпосередньо з буттям самої релігійної організації і чисто релігійними потребами. Релігійна ідея, навіть більшою мірою, ніж релігійний культ, буде виконувати не тільки функції репрезентанта релігії, а є значимою для репрезентації самої культури - всередині релігійно-міфологічного комплексу визріває суспільна свідомість, її здатність піднятися над наявною предметністю, здатність до ідеалізації і абстрагування. Ця властивість релігії торує шлях до теоретичної свідомості, визначає сферу припустимих впливів інших культур. У такому контексті релігійна ідея виступає не просто як сполучний еле-

мент релігійного комплексу, а як фактор, що формує певну частину культурної парадигми. Культура репрезентує себе не тільки через змістовну сторону релігійної ідеї, але й через її переломлення в різних елементах соціальної системи, визначає її смислові і знакові зміни. Найчастіше діалог культур починається з діалогу ідей, у тому числі й ідей релігійних. Це тим важливіше, що на сучасному етапі в Україні, яка відкрилася до світу, з'явилася велика кількість іноземних місіонерів. Вони принесли сюди нові релігійні ідеї. Ідеї, у процесі комунікації представників різних культур, змінюються, осмислюючись і порівнюючись з культурними установками їхніх носіїв. При цьому потрібно враховувати специфіку репрезентантів культури, пам'ятаючи, що не тільки зміни в ній спричиняють подібні зміни в її репрезентантах, але й останні у вигляді зворотного зв'язку впливають на них.

Церква виконала інтегративну функцію у становленні середньовічного світу. Свого часу переклад Мартіном Лютером Біблії німецькою мовою дав поштовх до становлення протестантизму як духовної бази нових економічних відносин. Він же поклав початок німецькій літературній мові, а, згодом - становленню єдиної німецької нації і держави. Лютеранство в цьому випадку виступило репрезентантом нової німецької культури і створило умови й основу для формування єдиного німецького етносу. У Сполучених штатах інтеграції американців у єдину американську культуру посприяли церкви пізнього протестантизму.

Не тільки на теренах американських, а також і в інших конфесіях відбивалися й зберігалися елементи особливостей тих культур, які вони репрезентували. Так, у певний історичний період стиль бароко стає присутнім у багатьох європейських культурах, однак українські храми, виконані в цьому стилі, відрізняються від італійських, незважаючи на те, що їх теж будували італійські майстри. Як інший приклад можна розглянути нові релігійні рухи, що виникли в другій половині ХХ століття і які у сакралізованих формах репрезентують сучасну молодіжну субкультуру.

При розгляді історичних впливів релігійно-міфологічної свідомості на соціальні рухи важливо враховувати специфіку культурних парадигм, які існували в різний час. Не менш важливою є можливість відстежити провідні методологічні передумови різних парадигм, а також зміни в них, через переломлення їхніх ключових цінностей і змістів у релігійній свідомості як репрезентантів культури. Не тільки релігія, будь-яка культурна парадигма містить у своїй основі критерії, що повинні бути стійкими відносно змін, тобто догматизовані. Це по-

перше. По-друге, зміна культурних парадигм не приведе до повного подолання і зникнення старих змістів і механізмів впливу, а постане як процес їх включення як складового елемента до нової парадигми [4].

Саме про це слід пам'ятати - релігійно-міфологічні механізми суспільної свідомості, при аналізі їхніх особливостей як складової цієї системи, розглядаються в масштабі суспільств, суспільної системи в цілому. Якщо визначити духовну культуру як смислову систему людської життєдіяльності, то релігійно-міфологічні системи можна розглядати в ролі їх різновиду - системи сакральних змістів.

Релігійна і суспільна свідомість співвідносяться між собою як частина і ціле, де релігійна свідомість - одна з її форм, однак значення різних форм свідомості можуть змінюватися під впливом історичних умов (скажімо, до епохи Нового часу релігія безмежно панувала в європейському суспільстві) і під впливом світоглядних переваг, що домінують у релігійній свідомості, їх сакралізації. Релігія - одна з головних функціональних складових суспільства, при цьому вона являє собою своєрідний керуючий центр усього суспільного життя, будучи схованкою колективного соціального досвіду, арсеналом норм, імперативів, цілей і цінностей, за допомогою яких регулюється і контролюється існування суспільства і спрямовується його розвиток [8]. Релігійно-міфологічний комплекс відтворює парадигму людської життєдіяльності на даному історичному етапі суспільного розвитку. Він здійснює свою регулюючу функцію, впливаючи, з одного боку, на процес виробництва-споживання, сакралізуючи певні види праці і певні продукти праці [9] а з іншого - на соціум взагалі, надаючи політичним рухам релігійної форми і сакрального змісту, тим самим опредметнюючи зміст історії, реалізуючи притаманні їй парадигми людської діяльності і суспільства [2]. Не варто заперечувати, що релігійному фактору тут належить багато в чому визначальна роль: завдяки інтегруючим зусиллям релігії суспільство усвідомлює свої пріоритети, прагне досягти єдності в їхньому розумінні і спільній реалізації. Тому процес становлення суспільств, самосвідомості, що протікав в різних культурних формах, не в останню чергу завдячує своєю реалізацією релігійно-міфологічній складовій: міфи, завдяки своїй канонічності, координують дії спільноти, стабілізуючи їх у часі і просторі. Вони завжди детермінують процеси формування і функціонування соціальних інститутів та легітимізують їх формальну структуру. Публічна влада і публічна організація суспільства легітимізуються сакральною онтологією. Міф легітимізує принцип визнання

влади спільнотою і непокору владі як посягання на світовий порядок, посягання на майбутнє усього соціуму. Саме у цьому й полягає особливе призначення міфу у сфері політичного.

АДЕКВАТНЕ РОЗУМІННЯ РЕЛІГІЙНО-МІФОЛОГІЧНОГО ЧИННИКА СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ, В БІЛЬШ ШИРОКОМУ ПЛАНІ - РОЛІ РЕЛІГІЇ В КУЛЬТУРІ, СПРИЯТИМЕ ЗРОСТАННЮ ВПЛИВУ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ В СУСПІЛЬСТВІ, В ТОМУ ЧИСЛІ ІДЕЙ І ПРІОРИТЕТІВ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ, МОРАЛІ, ХУДОЖНЬО- ЕСТЕТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ І НАВІТЬ НАУКИ. КРІМ ТОГО, ЦЕ МАЛО Б ПРИВЕСТИ ДО ОБ'ЄКТИВНОГО РОЗУМІННЯ СПІВІСНУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН ІЗ НАЦІОНАЛЬНИМИ, ПОБУТОВИМИ, ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИМИ ВІДНОСИНАМИ, РОЗУМІННЯ РОЛІ РЕЛІГІЙНИХ ІНСТИТУТІВ В СУСПІЛЬСТВІ, НАРЕШТІ, ДОСЯГНЕННЯ ЗГОДИ МІЖ СВІТСЬКОЮ І ЦЕРКОВНОЮ ВЛАДОЮ [ПРО ЦЕ У АВТОРА: 1;3].

ВИСНОВКИ

Отже, беручи за основу погляд, що культура - це все, що створене людиною, її "друга" природа, необхідно зазначити, що, міфологічні механізми свідомості, які виникають в історії людства тоді, коли людина починає усвідомлювати саму себе й протиставляти себе навколишній дійсності, і досі залишаються дієвими в умовах, коли людина стикається з соціальними викликами, стоїть перед вибором історичної дії. Виникнення і поживлення міфологічно-світоглядних факторів пов'язане з процесом загострення соціальних конфліктів (політичних, військових чи екологічних), які виступають стосовно людини як всемогутнє, вище, непідвладне їй начало, що вимагає від неї дій, свідомого вибору. Таким чином можна пояснити поживлення релігійних систем, саме про це свідчить їх пошук світоглядної опори у минулому. Але подібна актуалізація архетипів передусім є виразом слабкості і недорозвиненості масової свідомості і соціальних сил людини.

Проблема ролі міфа у розвитку людини, культури загалом є значущою не тільки для представників релігійно-філософської думки. Адже людський організований спосіб життя має в основі загальну традицію, отже, передбачає високий рівень свідомої раціоналізації, а останній містить у собі безліч незалежних соціальних одиниць. Історію людства зумовлюють взаємини світського і релігійного, спосіб

життя спирається на духовне начало. Зрозуміло, що загальний спосіб життя передбачає загальний світогляд, загальні норми поведінки й загальну систему цінностей. Соціальний комплекс є духовною спільністю, яка зобов'язана своєю єдністю загальним віруванням і загальному способу життя - спільний соціальний досвід, зафіксований у міфологічних механізмах свідомості, починає значити набагато більше, ніж будь-яка спільність чи схожість у матеріальній культурі. Для сучасної людини, що живе у суспільстві, переважно секуляризованому, звичним є загальний погляд на історію як процес, що не має необхідного зв'язку з міфологічними віруваннями, абстрагуватися від них. Але попередня історія творилася людиною, яка розглядала своє життя й життя суспільства як залежні від сил, що перебувають поза її контролем - надлюдських сил, які одночасно керують і світом, і людським життям. Тому свідомість людини схильна потребувати впорядкування відповідно до вищих законів - сакральних, усвідомлених і виражених у релігійній формі. Соціальне життя, незалежне від цих законів, для громади видається ірраціональним не менше, ніж матеріально-виробнича дія, що не рахується з природними процесами. Повна секуляризація суспільного життя - явище, відносно недавнє у загальній історії, протягом більшої частини якої релігійно-міфологічний комплекс був великою об'єднавчою і регулятивною силою - зберігав традиції, охороняв мораль, виховував і навчав мудрості. Разом з консервативною функцією міф, орієнтований на минуле, виконує також творчу, динамічну функцію як джерело енергії. Утримуючи суспільство у твердих межах культурної моделі, міф відповідає за традицію, яка, в свою чергу, будучи консервативною, сприяє необхідному збереженню соціальної спільноти.

Неможливо зрозуміти внутрішні рушійні сили суспільної свідомості, якщо не брати до уваги її міфологічний чинник. Міфологічний механізм суспільної свідомості працює у неявному вигляді, але аналіз його буття на рівні масової свідомості дозволяє виявити і прояснити механізм його дії. Тому досягнення і культурні втрати можна зрозуміти лише тоді, коли стануть зрозумілі світоглядні конструкції, що стоять за ними, в тому числі й міфологічні. Належить визнати, що численні найвищі творчі здобутки культури були присвячені релігійній меті і зобов'язані релігійному натхненню. Релігія і міфологія стоять попереду всіх великих філософських систем.

Література

1. Борисова З.О. Релігійна форма свідомості як необхідний етап у розвитку людства // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Під ред. В.В.Ляха. – Вип. 28. – К.: Український центр духовної культури, 2002. – С.97-105.
2. Борисова З.О. Релігійність як універсальна характеристика людини // нтелект. Особистість. Цивілізація. Тематичний збірник наукових праць із соціально-філософських проблем.- Донецьк: ДонДУЕТ, 2003. – Т.1. – Вип. 1. - С. 34-42.
3. Борисова З.О. Метафізичні основи релігійного ставлення до світу // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб.наук.праць / Під ред. В.В. Ляха. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – Вип. 50. – С. 145-153.
4. Донскіс, Леонідас Збентежена ідентичність і сучасний світ. – К.: Факт, 2010. – 312 с.
5. Пасько З.О. Багатоаспектність буття культурної традиції: філософський аспект // Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 49. – Донецьк-Маріуполь-Харків : 2022. 208 с. – (Серія. Історія, філософія, мовознавство, природничі науки, педагогіка, конференції). - С. 90-102.
6. Пасько З.О. Гуманітарний поворот як необхідність історії // Гуманітаристика: роль особистості в історії, 18-19 грудня 2020 року. – К. : Видавничий дім «Гельветика», 2021. – 136 с. – С. 32-35.
7. Пасько З.О. Метафізичні та релігійні обрії культури як чинники міжкультурної взаємодії: можливості і контраверсії // Діалог культур та культура діалогу в умовах глобалізації: Могографія / За ред. М.Ю. Савельєвої та Т.Д. Суходуб. – Центр гуманітарної освіти НАН України, 2023, Серія «Totallogy-XXI». – К. : Четверта хвиля, 2023. – 316с. – С. 226-295.
8. Пасько З.О. Ритуал як культурно-історична практика // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2012. - № 2 (117).– С. 107-109.
9. Пасько З.О. Становлення економічної свідомості українського народу: аналіз соціальної та економічної думки. // Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 51. –Харків - Запоріжжя : 2024. 179 с. - С. 53-70.

ІСТОРИЯ

УДК: 314.7(477.62)"1943/1951"

Володимир Білецький,

*Д.т.н., професор Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»*

МІГРАЦІЙНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ: 1943–1951 РОКИ

Пропонована оглядова стаття стосується процесів переселення населення, що відбувалися на території Донецької області з 1943 по 1951 роки, в тому числі під керівництвом німецької та радянської влад. Після зменшення населення під час війни та німецької окупації почався різкий ріст кількості населення області за рахунок спланованого переселення.

Ключові слова: Україна, Донецька область, період 1943-1951 роки, міграційні процеси, демографія

У роки Другої Світової війни

На 1939 р. на території Донецької області мешкало 3,1 млн осіб.

У роки війни населення регіону різко зменшилося. У багатьох працях за точку відліку повоєнної чисельності населення Донеччини беруться дані на січень 1944 р. — 1,7 млн осіб, що становить 54,8% від довоєнної чисельності. Але більш правомірним буде брати дані на кінець 1943 р. На 1 грудня 1943 р. в області мешкало 1 577 603 особи, з них: міського населення — 721 310, сільського — 856 293. Таке співвідношення міського та сільського населення відбиває той стан, що склався під час війни.

За грудень 1943 р. населення області збільшилося на 123 303 особи, склавши 1 701 306 осіб. Міське населення склало 1 144 587 осіб, сільське населення — 556 799 осіб. Шляхом нескладних розрахунків можна виявити, що сільське населення зменшилося на 299 494 особи, а міське зросло на 423 277 осіб. Якщо скласти вибуле із сіл населення та прибуле до області, їх чисельність перевищить реальний приріст міського населення на 480 осіб. Саме стільки, мабуть, вибуло за межі області.

Природний приріст населення: порівняння довоєнного та повоєнного періодів

Статистичні дані дають таку картину природного приросту:

- 1940 р. — 47 919 осіб;
- 1945 р. — 22 658;
- 1946 р. — 47 719;
- 1947 р. — 5 182;
- 1948 р. — 34 515;
- 1949 р. — 58 982;
- 1950 р. — 58 419;
- 1951 р. — 62 721, тобто перевищив передвоєнний показник на 14 802 особи.

Проте у 1939 р. природний приріст по області становив 70 697 осіб, отже, цього показника навіть на кінець відбудови не було досягнуто за 6 повоєнних років. Досягнуто і перевищено його було тільки у 1958 р., коли він досяг 75 545 осіб. Якщо врахувати, що цей приріст міг стати трудовим ресурсом не раніше ніж через 15-16 років, тобто наприкінці 50-х років, то на перший план під час відбудови висувається механічний приріст населення.

Механічний приріст населення

Розуміння цього чинника знайшло відображення у постановвах уряду, наказах та розпорядженнях міністерств про мобілізацію населення, оргнабори, мобілізацію молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ, молодіжних і комсомольських призовів та ін., тобто шляхом керованих міграцій. За основу подальших розрахунків береться саме механічний приріст, бо показник чисельності прибулих з інших областей не може бути вичерпним, тому що разом з міграцією у межі області йшов і зворотний процес — вибуття за її межі.

1945–1946

В останній рік війни, 1945, механічний приріст населення становив 23367 осіб, переважну більшість з яких становили прибулі з інших областей України, з РРСФР. При цьому: з Курської області — 3674, з Кримської — 2487 осіб, інші області мали негативний показник механічного приросту (Ростовська область, Краснодарський край та ін.), тобто чисельність вибулих у цих областях перевищувала чисельність прибулих з них.

Населення, що склало у цей час механічний приріст, прибувало на відбудову промислових підприємств області, головним чином у вугільну і металургійну промисловість. Негативний показник механічного приросту з вказаних республік відбувався через закінчення війни і початок демобілізації, тяжкі умови праці і відсутність умов для житла у регіоні, бажання повернутися до своїх родин. 1946–1947 рр. виявилися найтяжчими у повоєнній відбудові. Голод, що охопив Україну, тяжка праця і нестерпні соціально-побутові умови призвели до масового дезертирства з підприємств, що, в свою чергу, призвело до зростання питомої ваги міграцій з інших областей України і республік СРСР.

1947–1948

У 1947 р. з РРСФР прибуло 63827 особи, вибуло 59266, механічний приріст становив 4606 осіб. З УРСР прибуло 167552 особи, вибуло 115972, механічний приріст становив 51580 осіб. Найбільше прибуло мешканців Київської, Ворошиловградської, Полтавської, Сумської, Львівської і областей.

Такий стан керованих міграцій не міг задовольнити потреб відбудови. Тому 21 травня 1947 р. з'являється постанова Ради Міністрів СРСР «Про порядок проведення організованого набору робітників», згідно з якою голови колгоспів повинні були надавати допомогу уповноваженим з оргнабору у колгоспах, не перешкоджати колгоспникам виїжджати разом з родинами. Членам родин вербованих робітників надавалися пільги, але суттєво змінити становище постанова так і не змогла. І тільки постанова ЦК ВКП(б) «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу» від 28 лютого 1948 р. звернула увагу на причину цього явища — умови праці та життя прибулих, намітивши низку відповідних заходів, внесла зміни до умов оргнаборів та мобілізацій молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ. Як результат, у 1948 р. зафіксовано найвищий показник механічного приросту населення, який становив 167067 осіб, що більше ніж у п'ять разів перевищував природний приріст населення області.

1949–1950

У 1949 році продовжує зростати чисельність населення області, яка склала 1990482 особи. У відомостях про рух населення облстатуправління пояснювалось прибуттям населення до області у зв'язку із зростанням промисловості, внаслідок чого за рік чисельність працюю-

ючих збільшилась на 70630 осіб за рахунок оргнаборів, а за мобілізаціями молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ прибуло ще 36925 осіб.

У складі населення області чоловіки становили 41,2%, а жінки 58,8%. Зростання населення відбувалось тільки в містах, а в сільських районах залишилося на старому рівні. Найбільше зростання населення за 1948–1949 рр. відбулося в таких містах, як Горлівка — на 29%, Макіївка — на 26,6%, Жданов — на 22,3%, Сталіно — на 21,4%. У містах та селищах міського типу за 1949–1950 рр. населення збільшилося на 289306 осіб, механічний приріст становив 268768 осіб, або 92,2%.

Чоловіків у працездатному віці нараховувалося 676988 осіб, з них робітників — 594247, або 87,7%. Жінок нараховувалося 846927, з яких працювало 395180 осіб, або 46,7%. Зріс і віковий склад населення — це пояснювалося механічним приростом населення у зв'язку з відбудовою і розвитком промисловості [13]. Усього механічний приріст за 1949 р. становив 137399 осіб, у 1950 р. — 117562 особи.

1951

21 листопада 1951 року, із закінченням четвертої п'ятирічки, було прийнято нову постанову Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування проведення організованого набору робітників», що остаточно закріпили принцип їх добровільності, пільги та відмову від військово-адміністративних методів управління міграціями населення. Це призвело до деякого зниження рівня міграцій. У 1951 р. механічний рух населення у містах та міських поселеннях характеризувався, як і раніше, великим прибуттям населення з інших областей і значним вибуттям осіб. У цей час прибуло 326112 осіб, вибуло — 226301, механічний приріст населення міст та сіл становив 99800 осіб, або 56,7%. Значна його частина — 66,8%, прийшла на промислові центри: м. Сталіно — 65579 осіб, або 29% до загальної кількості прибулих; м. Макіївка — 34464, або 10,6%; м. Горлівка — 27801, або 8,5%; м. Жданов — 21531, або 6,6%. Прибуття населення проходило головним чином до великих промислових підприємств, шкіл ФЗН, ремісничих училищ, в останні з яких прибуло 20944 особи, або 6,4% від загальної чисельності прибулих.

Як і у 1949–1950 рр., основну частку прибулих давали області України — 221115 осіб, або 67,9% від загальної чисельності прибулих. З областей РРСФР — 89633 особи, або 27,5%, а з 14 інших рес-

публік СРСР — 14723 особи, або 4,6%. З 221115 осіб, що прибули з України, у межах області перемістилося 94738 осіб, або 42,8%, з них — 74119 у містах області і 18612 із сіл до міст області .

Серед прибулих з інших областей України найбільший відсоток припадає на Харківську — 15021 особа (6,8%), Ворошиловградську — 12082 (5,5%), Дніпропетровську — 11975 (5,4%), Вінницьку — 10027 (4,5%). З РРФСР: Курську — 18313, або 20,4% прибулих із Росії. Більшість прибулих — 88% становили працездатні особи, а 53,3% — чоловіки.

За цей час вибуло з області — 42865 осіб: з Макіївки — 21283, або 9,4%, Горлівки — 18076, або 8%, Жданова — 10266, або 4,5%. Відбували головним чином до областей України та Росії.

З вказаного механічного приросту населення 68294 особи, або 68,4% від усього механічного приросту, прийшлося на 12 міст обласного підпорядкування. Найбільше з них: Сталіно — 22714 (22,8% від загального механічного приросту), Макіївка — 13181 (13,3%), Горлівка — 9725 (9,7%), Жданов — 7947 (8%). Зменшення механічного приросту порівняно з минулими роками пояснювали поступовим укомплектуванням кадрами промислових підприємств і збільшенням плинності кадрів державних трудових резервів.

Загальна чисельність населення у 1951 р. склала 3276 тисяч осіб.

Висновки по механічному приросту

Рік	З УРСР	З РРФСР	Загалом
1945	17 206	6161	23 367
1946	-	-	-
1947	51 580	4 606	56 186
1948	-	-	167 067
1949	-	-	137 399
1950	-	-	117 562
1951	-	-	99 800

Загальний природний приріст населення області з 1945 по 1951 р. включно становить 301142 особи. Якщо прийняти показник природного приросту населення дорівнюючим рівню 1945 р. (15996 осіб), то отримаємо 316 тисяч осіб. З грудня 1943 р. по 1951 рік включно при-

ріст чисельності населення області становив 1690 тис. Якщо з цього загального приросту виключимо загальний природний приріст, то отримаємо 1374 тис. осіб загального механічного приросту. Чисельність населення області з грудня 1943 р. по 1951 р. включно збільшилася майже вдвічі головним чином за рахунок механічного приросту населення.

Висновки

1. Після звільнення у 1943 р. Донецької області постало завдання відбудови її промислового потенціалу. Проте зменшення чисельності населення за роки війни майже вдвічі ускладнювало його вирішення. Відновити довоєнну чисельність населення можна було тільки шляхом зовнішніх керованих міграцій населення, здійснюваних військово-адміністративними методами.

2. Головними їх джерелами стали: мобілізації населення, оргнабори, мобілізації молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ, повернення евакуйованих та репатрійованих, відбудовчі загони та ін.

3. З 1943 р. по 1951 р. чисельність населення області досягла довоєнної і дещо перевищила її за рахунок зовнішніх керованих міграцій з інших областей, які проводилися військово-адміністративними методами. Попри це в регіоні спостерігалася велика плінність населення, яка була викликана тяжкою працею та незадовільними соціально-побутовими умовами. Але весь час механічний приріст населення перевищував природний, пік якого припав на 1948 р., а найнижчий показник прийшовся на 1945 р. Переважну більшість механічного приросту дали області України.

4. З кінця 1940-х років йде поступове зменшення зовнішніх міграцій, але механічний приріст населення має велике значення у збільшенні чисельності населення, особливо трудових ресурсів, ще й на початку 1950-х років.

Література

1. Микола Алфьоров. Міграційні та демографічні процеси у Донецькій області 1943—1951 рр. // Схід 2004.
2. Алфьоров Микола Анатолійович. Міграційні процеси і їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939—1959 рр: Дис... канд. наук: 07.00.01 — 2007.
3. Двойнишников М. А., Широков В. Г. Восстановление и развитие народного хозяйства СССР — великий подвиг партии и народа (1946—1955). — М.: Наука, 1967.

4. История рабочих Донбасса. Т. 2. — К.: Наукова думка, 1981.
5. Очерки истории Донецкой областной партийной организации. — Д.: Донбасс, 1978.
6. Советский тыл в Великой Отечественной войне. Кн. 2. — М.: Мысль, 1974. та ін.
7. Хорошайлов Н. Ф. Возрожденный Донбасс. — Д.: Донбасс, 1968.
8. Хорошайлов Н. Ф. Возрождение Всесоюзной кочегарки. — Д.: Донбасс, 1974.
9. Хорошайлов Н. Ф. Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса. — К.: Вища школа, 1973.
10. Хорошайлов М. Ф. КП України — організатор відбудови і розвитку промисловості Донбасу. — Харків: ХДУ, 1969.
11. Хорошайлов М. Ф. На відбудові. — Д.: Донбас, 1966.
12. Хорошайлов Н. Непокоренный Донбасс. — Д.: Донбасс, 1982.
13. Хорошайлов Н. Ф. Суровые годы войны. — К.: Политиздат Украины, 1977 та ін.
14. Денисенко П. І. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945). — К.: Політвидав України, 1968.
15. Ежов В. А. Всенародная помощь в восстановлении угольной промышленности Донбасса в 1943—1945 гг. — Сталино: Облиздат, 1955.
16. Мавродин В. И. Коммунисты Донбасса в борьбе за восстановление тяжелой промышленности в годы Великой Отечественной войны. — М.: Политиздат, 1962 та ін.
17. Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України. — К.: УВС, 1996.
18. Ткаченко А. С. Трудящиеся Донбасса — фронту. — Д.: Донбасс, 1995 та ін.
19. История рабочих Донбасса. Т. 2. — К.: Наукова думка, 1981, с. 86.
20. Державний архів Донецької області (ДАДО), ф. 326, оп. 2, спр. 61а, арк. 38. Там само, ф. Р-4249, оп. 1-додат. спр. 543, арк. 2. Там само. Там само, оп. 3-додат. спр. 16, арк. 4. Там само, спр. 56, арк. 1. Там само, оп. 3. спр. 4167, арк. 4. Там само, оп. 3-додат., спр. 146, арк. 3-6. Там само, оп. 3, спр. 4167, арк. 1, 2, 5.
21. Алфьоров М. Соціалістичне змагання й зовнішні міграції населення в Донбас у 1943 – на початку 1950-х рр.: взаємозв'язок і взаємовплив // Вісник Луганського педагогічного університету ім. Т. Шевченка. – 2005. – №8(88). – С. 5-12.
22. Алфьоров М. Порівняльний аналіз міграційних та демографічних процесів у Ворошиловградській (Луганській) і Сталінській областях 1952-1959 рр. // Схід. – 2005. – №1(67). – С. 52-55.
23. Алфьоров М. Особливості організації зовнішніх міграцій населення в Донбасі у 1946-1948 рр. // Історичні записки: Зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2006. – №9. – С. 3-10.

24. Алфьоров М. До питання керівництва зовнішніми міграціями в Донбас 1947-1948 рр. // Збірник наукових праць, серія історія і географія. – Харків: Майдан, 2006. – С. 158-162.

25. Алфьоров М. Місце зовнішніх міграцій населення в Донбас у відновленні і формуванні його трудових ресурсів у 1943-1951 рр. // Схід. – 2005. – №4(70). – С. 57-61.

26. Білецький В.С. Міграційні та демографічні процеси в Донецькій області: 1943–1951 роки // Велика Українська Енциклопедія (Простір Знань). https://vue.gov.ua/FREEARTICLES:%D0%9C%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96_%D1%82%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81%D0%B8_%D0%B2_%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96:_1943%E2%80%931951_%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8

УДК 341.485

Віталій Орловський

кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, член Донецького відділення НТШ

Анатолій Іванов

краєзнавець, Лубенський район

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ НА ГРЕБІНКІВЩИНІ ЗІ СПОГАДІВ ОЧЕВИДЦІВ

Після окупації України більшовицькою росією та встановлення на її території окупаційного режиму, в 1929 році розгортається тотальна колективізація на селі, знищується одноосібне господарство – традиційний для України уклад сільського господарства. Ліквідовують заможні селянські господарства, на долю яких у 1913 році припадало понад 50 % валового збору зерна. У заможних селян, які відмовлялися вступати до колгоспів, проводять “розкуркулення” знищуючи їхні господарства, а їх самих відправляють у заслання. Навесні 1930 року набувають масового характеру заворушення і повстання селян.

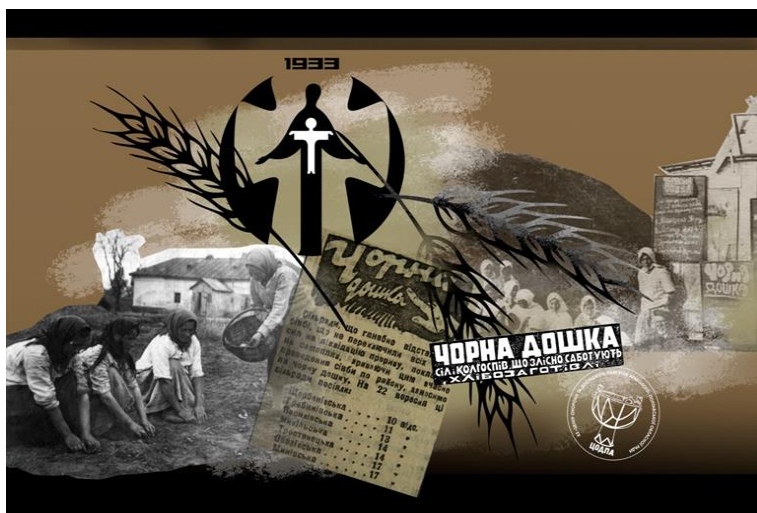
Курган Скорботи в Лубнах

<https://zmist.pl.ua/publications/nevshuhayuchyj-bil-pro-golodomor-1932-1933-rokiv-na-poltavshhyni>

По селах більшовики створюють “буксирні бригади” з місцевих активістів, які вели активний пошук зерна у селян і забирали не лише останнє зерно, а й інші харчові продукти, одяг, полотно, тощо [1]. Жителька села Тарасівки Гуняга М. С. згадувала: “Починалися колгоспи. Хто зразу не йшов туди, то забирали скот і землю. У моїх батьків

забрали корову і землю. Забрали все до останньої зернинки. Забрали і кожух, щоб батько нікуди не пішов”.

Постановою Ради народних комісарів УСРР від 20 листопада 1932 року було запроваджено натуральні штрафи, що означало вилучення продовольства та худоби у селян “боржників” [2]. 18 листопада 1932 року постановою Політбюро ЦК КП(б)У вводяться “чорні дошки”. В постанові були названі непокірні села Полтавщини: Лютенька Гадяцького району та Кам’яні Потоки Кременчуцького району. Такі села оточували військами, з них вивозили все продовольство і навіть посівні запаси. Для селян це був смертний вирок. Вони потрапляли в повну ізоляцію, не маючи змоги придбати найнеобхідніше (ліки, сіль, гас, сірники тощо) та самі щось продати. Багато людей померло ще до масового голоду. В таких селах восени 1932 року земля була переважно необроблена та незасіяна.

Під час Голодомору 1932–1933 років окупаційна російська більшовицька влада починає масово використовувати режим “чорних дошок”, який діяв у 180 районах УСРР <https://www.codpa.org.ua/chorni-doshky-poltavshhyny-tragediya-golodomoru-na-suchasnij-mapi/>

40 % плану хлібоздачі по Харківській області, до якої тоді входила Полтавщина, припали на райони теперішньої Полтавської області [3].

Пік Голодомору припав на кінець 1932 першу половину 1933 року. Ще більше ускладнила становище на селі директива РНК і ЦК ВКП(б) «Про попередження масових виїздів голодуючих селян за продуктами» від 22 січня 1933 року. Тепер селяни не мали змоги виїхати в регіони, де становище з продовольством було краще. Держава відмовилася також і від допомоги інших країн вимираючій від тоталі-

льного голоду Україні, заявляючи, що голоду в Україні немає. У цей же час зерно з України експортувалося закордон, а на спиртових заводах переробляли українське зерно на горілку, що йшла на експорт [1].

До секретаря Харківського обкому комуністичної партії Терехова Р.Я. йшли листи з повідомленням про становище голодних селян в області, він про це доповідав у ЦК компартії в Києві і в Москві, але відповіді не було.

6 березня 1932 року завідувача дитбудинком у Пирятині надіслала доповідну записку про хвороби і виснаження дітей від недоїдання.

У Москві на спільному засіданні ЦК компартії та ВЦВК у січні 1933 року Сталін на твердження Терехова Р.Я., що в Україні лютує голод, села вимирають, немає продовольства порадив краще займатися партійною роботою, що означало шукати класових ворогів. Сталін підтримав Каганович, який наголосив, що необхідно вести нещадну боротьбу з класовими ворогами (куркулями і саботажниками), які гальмують заготівлю зерна для посіву.

Масовий голод в українських селах супроводжується масовими репресіями. У селі Тарасівці тодішнього Гребінківського району репресували декількох сільських жителів.

Комуністичні пропагандисти говорили, що голод виник через несприятливі погодні умови – посуху. Але очевидці голодомору свідчать, що тоді посухи на було. Жителька села Тарасівки Олійник Г. С. пригадує: “В ці гола йшли дощі, а казали засуха”.

Сільські активісти ходили по хатах вилучати “лишки”, металевими щупами шукали на подвір’ях та городах заховане господарем збіжжя. Свідок голодомору Пісня О. І. пригадувала: “Люди почали в сніг мішок ховать, а вони шомполами в сніг – перевіряли. І карали”.

Інший свідок Олійник Г. С. розповідала: “Прийшли розкуркулювать. Порозкидали батькові лекції, йому їх присилали, бо був фельдшером. Забрали 3 м коленкору, скатерку, рядно домоткане”.

У той час у селі Тарасівці були створені колгоспи і комуна. Жителька Тарасівки Козіна Г. І. пригадує: “У 1931–1932 роках була організована комуна, і мої батьки вступили туди. Нас, дітей, посиляли зривати колоски з жита. Поряд із комунським садочком жила родина, мати приходила туди просити їсти дітям. Потроху давали, але діти все одно померли”.

Жителька Тарасівки Семякіна Г. А. пригадувала: “Мама була в колгоспі, давали муки трохи, то робили затірку”.

Колгоспниця Бондаренко В. А. розповідала: “Весна 1933 року була гірка. Нічого нікому не давали з колгоспу”.

Доведені до крайньої межі, селяни їли траву, лободу, щирицю, товкли качани з кукурудзи, ловили птахів горобців. Деякі селяни ловили рибу у річці Сніпород (*тоді річка була повноводною*). Деякі родини рятувала корова, але її взимку треба було чимось кормити.

Жительки села Андрущенко Г. Г. і Волик Т. Г. розповідали про випадок канібалізму у Тарасівці: багатодітна мати зарізала свого найменшого сина, а вдома у неї знайшли засолене м’ясо.

Голод довів людей до крайньої межі. Померлих часто не було кому хоронити. Вони лежали на узбіччі доріг, а потім їх збирали і вкидали у ями та закопували. Жителька села Махно Г. П. пригадувала “...трупи звозили на кладовище на полі. Зараз там заросло травою”.

У Тарасівці від голоду в 1932–1933 роках померло 227 людей. Але це лише ті, що відомі, адже у багатьох випадках не було кому вести облік померлих [4].

Після штучного голодомору 1932 – 1933 років населення Гребінківського району за 1926 по 1936 роки зменшилось з 34,5 тисяч до 28,4 тисяч [5].

Голодомор 1932–1933 років в Україні став соціально-гуманітарною катастрофою, що забрала життя, за різними оцінками, від 3,9 до понад 4 мільйонів людей. Це спричинило руйнування традиційного укладу життя, демографічну кризу, знищення генетичного фонду, морально-психологічні травми та глибокі зміни у свідомості українців, що перетворило селян на безправних колгоспників.

Джерела

1. Виставка «Голодомор 1932-1933 років – геноцид українського народу». Український інститут національної пам’яті. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 48 с.
2. Якименко М. Голодомор 1932-1933 років на Полтавщині: як це було? – Електронний ресурс.
3. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. – Полтава, 2002. – 205 с.
4. Книга скорботи України. Голодомор. Полтавська область. Том 1. – Полтава: АСМІ, 2007. – 504 с.
5. Єфименко Геннадій. Всесоюзний перепис 1937 року в Україні: документи і матеріали. – Київ, 2003. – С. 110–112.

УДК: 929:339.1(477.53)(092)Воздвиженський

Віталій Орловський

кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, член Донецького відділення НТШ

КУПЕЦЬ ПЕРШОЇ ГІЛЬДІЇ МІСТА ЗІНЬКОВА ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ І. С.

На території міста Зінькова що в Полтавській області налічується ціла низка об'єктів культурної спадщини, які прямо чи опосередковано пов'язані з іменем легендарної постаті у житті міста і краю – купця Першої гільдії, члена міської думи Івана Степановича Воздвиженського. Серед них – маєток купця, кінотеатр “Ілюзіон”, будинок дворянства у центрі міста та інші.

На світлині знаменитий будинок купця першої гільдії Івана Воздвиженського – оригінальний будинок “Воздвіженка”, історико-архітектурна пам'ятка – взірець історизму кінця XIX ст. у місті Зінькові Полтавської області

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=117866852320523&set=pcb.550854575249143>

Однією з архітектурних пам'яток міста є його знаменитий будинок, будівництво якого він завершує у 1909 році. Цей будинок до більшовицького перевороту 1917 року служив приміщенням дворянських зборів. І до цього часу він є окрасою міста Зінькова.

Ще однією з архітектурних пам'яток міста є будинок Зіньківського опорного ліцею імені М. К. Зерова. Причетність до його будівництва Івана Воздвиженського підтверджується документами та спогадами очевидців. Коли вирішували питання побудови у Зіньковій гімназії – до Воздвиженського направили делегацію з проханням допомогти у будівництві. Він відповів, що безкоштовно виділить цеглу при умові якщо у гімназії буде спроектований великий зал для викладання слова Божого. Після того, як йому показали проект залу на 240 місць, купець дав позитивну відповідь та зголосився пожертвувати на гімназію 3 тисячі рублів.

11 травня 1914 року відбулося закладання приміщення місцевої чоловічої гімназії, на яку Зіньківське повітове земство асигнувало близько 120 тисяч рублів. На будівництво гімназії Воздвиженський надавав допомогу будівельними матеріалами, коштами, контролював хід будівництва. Його вибрали почесним членом товариства по нагляду за діяльністю цього навчального закладу.

Очевидець із села Батьки, який працював на будівництві, пригадував про те, що вікна і двері проварювали у великому залізному чані, заповненому олією. “Нас було 5 чоловік, працювали цілу добу позмінно. Воздвиженський періодично перевіряв якість обробки. Коли виклали перший поверх, то його засипали землею і по ній возили цеглу на другий поверх”.

На світлині Іван Степанович Воздвиженський (1866–1919) – купець Першої гільдії (сидить праворуч), Почесний громадянин міста Зінькова

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=118068138967061&set=gm.550886208579313&idorvanity=547105608957373>

Що до постаті купця Першої гільдії Івана Степановича Воздвиженського. Він народився у 1866 році у місті Зіньковій тодішньої Пол-

тавської губернії, в родині заможного купця. Як і батько, Іван також став купцем. У його володінні були паровий вальцевий млин, слюсарні майстерні, невеликий замиський маєток “Рівне“, чотири торговельні лавки на Базарній площі та ін. Його виробництво постійно вдосконалюється і ціна, яку купець встановлює на свої послуги, вважається значно привабливішою порівняно з іншими млинами завдяки введенню на паровому млині техніки простого помелу за нижчою ціною.

У 1914 році Іван Воздвиженський орендує цегельний завод і запускає на ньому нові гофманівські печі. У 1915 році він стає купцем Першої гільдії. Тоді ж будує один з перших в губернії електротئاتр з двома двигунами внутрішнього згорання, який одержав назву “Іллюзіон”. Кінотеатр обійшовся Воздвиженському в 48 271 крб. Для того часу це було справжнє чудо, адже далеко не кожне велике місто мало свій кінотеатр.

Одночасно із підприємницькою діяльністю Іван Воздвиженський був активним у громадських справах: з 1900 по 1915 роки він постійний гласний (депутат) Зіньківської міської думи, член повітового податного відділення, член міського відділення по квартирному податку. З 1909 року, ще й директор повітового відділення по догляду за тюрмами та голова спілки взаємного кредитування. Але Воздвиженський був у першу чергу купець, а не політик. Він не був особливо активним учасником різноманітних засідань та зібрань. Двічі у 1902 та 1903 роках, Воздвиженський обирається гласним повітового земського зібрання. Іван Воздвиженський був визнаним почесним громадянином Зінькова. Скрізь працював чесно та протестував проти зловживань посадовців. Він ставився до своїх робітників поважно і гідно оплачував їхню роботу а тому заслужив у містян повагу як благодійник і меценат. З 1916 року він обмежує громадську діяльність, залишаючись директором повітового відділення по догляду за тюрмами та головою спілки взаємного кредитування.

У Зінькові Івана Степановича називали Воздвиженком. Про його людяність і ділові якості є чимало легенд та переказів: “Він був дуже розумним і умів вести справи. Дворяни та інші багаті заздрили йому і навіть скаржилися, що він “розбещує” людей своїми поблажками”; “На релігійні свята він посилав продуктові подарунки для бідних людей. Роздавав борошно, олію, цукор, а дітям— солодощі. Перед святом Паски у його кухні випікали багато пасок і фарбували яйця, і по дві паски та крашанки наділяли бідним”; “Коли хтось із домашньої прислуги виходив заміж, то він купував, будував, або давав гроші на хату. Своїх працівників наділяв землею при одруженні”; “Своїм працівни-

кам у млині говорив: “Тобі буде потрібно – я дам борошна, але не кради”; “Платив гарно за роботу. На свята – не працювали. Коли на його поле йшли працювати жінки, брали із собою дітей, бо там всіх годували”; “Хутір “Рівне”, де був його маєток, тому так називався, що для працівників побудовано однакові будинки. І робочий день був восьмигодинним”; “Як пройшла революція – люди його попереджали про арешт, а він не вірив. Коли його посадили у в’язницю, пробували просити за нього”; “Воздвиженка вивели на майдан і прив’язали до коня. Приволочивши до кладовища, його зраненого забили”.

Російський більшовицький переворот 1917 року Іван Воздвиженський не прийняв і тому вважався контрреволюціонером. Його майно кілька разів конфісковували. В часи Української держави під проводом Павла Скоропадського, у 1918 році, Воздвиженський активно співпрацює з гетьманською адміністрацією, являється членом об'єднання хліборобів-власників, у його будинку було розміщено книгарню Зіньківського повітового земства.

У травні 1919 року Івана Воздвиженського заарештували каральні органи окупаційної російської більшовицької влади і тривалий час утримували у Зіньківському тюремному домі. 3 липня 1919 року (за іншими даними 3 червня) його та ще п'ятьох прихильників гетьмана-ту розстріляно на території міського кладовища.

Джерела

1. Древній Град Зіньків (Полтавська обл.)
<https://www.facebook.com/groups/547105608957373/>
2. Леся Літвішко. Загублені у світах / OUR LIFE Наше життя. – № 1 січень-лютий 2022. – С. 32. <https://unwla.org/wp-content/uploads/2022-01-january-february-magazine-Our-Life.pdf>
3. Терещенков О.М. Трагічна доля на межі століть: І. С. Воздвиженський купець І-ї гільдії, почесний громадянин Зінькова. – Гадяч, 2021. – 199 с.
4. Воздвиженський Іван Степанович//Віківанд
https://www.wikiwand.com/uk/articles/%D0%92%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D0%B2%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

Сергій Гайдук

гірничий інженер

член Національної спілки краєзнавців України

ПЕРШІ ПОСЕЛЕНЦІ ІВАНІВКИ Й ТРУДОВОГО (ВОЛНОВАСЬКИЙ Р-Н, ДОНЕЦЬКА ОБЛ.)

Іванівка й Трудове – населені пункти Волноваської міської територіальної громади Волноваського району Донецької області. Це одні з 40 казенних поселень які були засновані державними селянами, козаками, військовими обивателями й військовими поселенцями з Чернігівської, Харківської й Полтавської губерній та західними однодворцями (у більшості з Київської губернії) у 40-х роках ХІХ ст. на сході Олександрівського повіту Катеринославської губернії (на сьогодні це частина території сучасної Донецької області) [7, 61-70].

Іванівка - точка на мапі – $47^{\circ} 34' 40''$ пн.ш. та $37^{\circ} 19' 03''$ сх.д., що на правому схилі балки Ярцузької (Яр Осози) (рис.1). Перші поселенці з Чернігівської, Харківської й Київської губерній прибули на місце у 1842 році.

З Чернігівської губернії Ніжинського повіту:

- містечка Лосинівка – державні селяни Ткаченко, Кравець, Гавриш, Постол, Ярепа, Божий, Лавринець;

- села Кошелівка – козаки Лупинась, Зубко;

- ? (назву поселення не вдалося встановити) – козаки Бомизок, Фоменко(Хоменко);

- села Дримайлівка – козаки Никитченко, Дудій;

- села Плоске – козаки Чумейко (3 сім'ї), Шкарь (2 сім'ї), Олексієнко, Боршовець, Андрушенко, Донець, Бавзалук, Бредня, Дулій;

- села Дроздівка – державні селяни Батицький, Шумал, Штанько, Варивода, Безбородько, Близнок (3 сім'ї), Кононенко (2 сім'ї), Дробний, Буй, Кузьменко, Точений, Радченко, Король, Силка, Михалченко (Михайленко), Срібний;

- села Хибалівка – державні селяни Козюмка, Черняк, Глушко, Холод, Данчук, Лисенко, Тарасенко, Ганжа, Науменко, Сердюк.

З Чернігівської губернії Остерського повіту:

- містечка Гоголів – козаки Хмеляр, Колесник, Махно, Воронець, Харченко, Верна;
- села Требухів – козаки Горкун (2 сім'ї), Костюченко, державний селянин Кунденко;
- села Плоске – козак Строкач, державні селяни Миколаснко (2 сім'ї), Щербина, Топеха;
- села Карпилівка – державні селяни Раковенко, Шевед, Музика, Шарин, Ведмідь, Вербовий;
- села Боденьки – державні селяни Ходарченко (Федоренко) (2 сім'ї), Воробей, Білецький, Єрмоленко, Віниченко, Пінчук, Бабич;
- села Черниш – державні селяни Погоняйло, Трухан, Шеремет, Гринько (Бритько), Романенко;
- села Жукин – державні селяни Мельник, Демченко (2 сім'ї);
- села Новосілки – державні селяни Бондарь, Кубаренко, Ляшок, Сидоренко, Анікеєнко, Корнієвський (2 сім'ї), Фащан, Дворник (2 сім'ї), Никон, Пархоменко, Єфименко;
- села Вовчок – козаки Маховський (2 сім'ї), Швець, Цибуля, Лоєв, Дяченко, Будько, Ткаченко, Данилець, державні селяни Паламарь, Копил;
- села Надинівка – козаки Мельник. Пінчук, Сірош, Назаренко, Густиря (Густера), Сичевський, Рибалка.

З Харківської губернії Зміївського повіту села Преображенка – державний селянин Кубрак.

З Київської губернії Васильківського повіту Васильківського товариства однодворців – західні однодворці Сікорський, Главацький (2 сім'ї), Вонсальський, Віницький, Ружиновський, Ракочий, Лойко, Лушецький, Боровський, Вінарський, Галіцький, Здановський, Міржевський, Консевіч, Зарембський, Рожятовський, Осовський, Гожовський, Зверховський.

З Київської губернії Таращанського повіту Таращанського товариства однодворців – західні однодворці Ольшевський, Капінський [5, 1 – 12зв.].

Дата прибуття поселенців з Полтавської губернії не встановлена, можливо хтось з них вже перебував у цій місцевості до 1842 року як орендарі (працівники у орендаря) чи були самовільними поселенцями.

З Зіньківського повіту села Попівка козак Бабанський.

З Кобеляцького повіту:

- містечка Китайгород – козаки Жила (2 сім'ї), військовий поселення Тютюма;

- села Новосанжарівка – козаки Хорошун, Куліш;

- села Санжарівка – козак Козельський [2, 2зв. – 3, 11].

У ревізькій казці від 5 жовтня 1850 року по казенному поселенню Іванівське були усі названі сім'ї [4, 887 - 937].

Трудове (одна з варіацій першої назви - Богородицьке) - точка на мапі – $47^{\circ} 35' 09''$ пн.ш. та $37^{\circ} 23' 01''$ сх.д., що у верхів'ї балки Ярцюзької (Яр Осози) (рис.1). Перші поселенці державні селяни з Мглинського повіту Чернігівської губернії прибули на місце у 1844 році:

- села Жлудки - Фурсов;

- села Микіївка – Куций, Маньков, Єфимов, Глазков;

- села Нижня Злобинка – Гречиха, Гололобов, Шивоня, Хоружний, Тимофеев, Баюров (Блюров);

- села Тубольці – Остапенко, Храпський (2 сім'ї), Перепілка, Цибаньов;

- села Титовщина – Мелетин, Циганков, Коваленко (2 сім'ї), Ярмаков, Радичков;

- села Копили (Кобели) – Тарасенко (Тарасенок) (2 сім'ї), Жорров, Копилов, Лайдьонов;

- села Лободине – Ячменьов;

- села Милашево – Івашков, Гавриков, Сердюков;

- села Шалутки – Чичила, Шульга;

- села Свинуха – Гулаков;

- села Себеки – Швед;

- села Ворминь - Литвин;

- села Жудилів – Ноздря [3, 17 – 21зв.].

Дата прибуття поселенців військових обивателів з Харківської губернії не встановлена, можливо хтось з них вже перебував у цій місцевості до 1844 року як орендарі (працівники у орендаря) чи були самовільними поселенцями.

З Зміївського повіту:

- села Верхня Оріль – Лісовін (2 сім'ї);

- села Нижня Оріль – Моргун, Кутя, Телега;

- села Преображенське – Кадигроб, Дугеня.

З Валківського повіту слободи Караванська – Власенко, Дмитренко (2 сім'ї) [2, 7, 24, 60 – 60зв.].

У ревізській казці від 13 жовтня 1850 року по казенному поселенню Богородицьке крім названих були ще Шостак, Знова. У додатковій ревізській казці від 17 квітня 1852 року є відомості про прибуття у 1851 році західних однодворців - Рачинський, Храновський, Матковський, Кравицький, Шинявський, Фіялковський, Арнаутський [6, 768 - 780].

Література та джерела

1. Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии. – 1861. <http://resource.history.org.ua/item/0014319>.
2. Державний архів Запорізької області. Ф.12, Оп.2, Спр.222.
3. Державний архів Запорізької області. Ф.12, Оп.2, Спр.227.
4. Державний архів Запорізької області. Ф.12, Оп.2, Спр.241.
5. Державний архів Запорізької області. Ф.12, Оп.2, Спр.263.
6. Державний архів Запорізької області. Ф.12, Оп.2, Спр.264.
7. Гайдук С. Заселення земель Північного Приазов'я у 40-х роках ХІХ ст./ Донецький вісник наукового товариства ім.Шевченка – т.50 – Харків-Запоріжжя, 2022. <https://ntsh.org/node/1078>.

Рис.1. З військово-топографічної мапи Катеринославської губернії, лист XXVIII-16 (1861р.) [1, с.30].

Милостивый Государь
 Опереселенцевъ Богдариинская Аниска и Давидъ
 урядова влеченныи Швановичаи

Всѣхъ имѣній имѣнныи всѣмъ	И К	Колѣнныи Колѣнныи	И К	И К	И К	И К	И К
				Имена отчужденныи и брашна или переселенцевъ		Имена переселенцевъ	
Переселенцы Богдариинская Аниска и Давидъ урядова влеченныи Швановичаи	1.	Михайловъ Иванъ Швановича	41				
		жена его Мария	30				
		дети ихъ Андрей	7				
		Михайлова братъ Евдокимъ	29				
		сестра его Фатимина	25				
		дети ихъ Степанъ	7				
		Павелъ Ивановичъ	6				
	2.	Семь Михайловъ Кравецъ	28				
		сестра его Зинаида	25				
		дети ихъ Петръ	1				
		дети Фредерика	16				
		Сестра брата 1 ^я Иванъ	28				
		сестра его Евросимия	24				
		2 ^я Тригорий	14				
		3 ^я Фредерикъ	11				
3.	Михайловъ Табриинъ Табриинъ	35					
	сестра его Фатимина	32					
	дети ихъ Степанъ	16					
	Вселии	7					
	Мария	3					
	Мария	1					
4.	Иванъ Фриштовъ Потаповъ	41					
	дети его 1 ^я Валентина	23					
	сестра его Евдокимъ	25					
	дети ихъ Карлосъ	1					
	2 ^я Сабла	7					
	3 ^я Фриштовъ	5					
	Потомки						

Имена отчужденныи и брашна
 или переселенцевъ
 Имена
 переселенцевъ
 Имена отчужденныи и брашна
 или переселенцевъ
 Имена
 переселенцевъ

Рис. 2. Аркуш архівної справи 263.

№ по кн для списка		№ по списку	Имя по 8 ^{ой} ревизии	
			м.	ж.
Список Переселенцев Козловских в Америке <u>Сорогичков</u>				
Маршакъ семейство				
Сергиевской Губернии Смаргодовского Округа, Кемского Язла Смаргодовской Земли Переселенцев Козловских <u>Приселенцы</u>				
1	6	Кашковъ Иванъ Ивановичъ	31	—
		Мелка со. Мария Ивановна	20	—
		Тамара Петровна	4	—
		Александръ	17	—
		Кашковъ братья, Андрей Григорьевъ	54	—
7		Кашковъ Робертъ Ивановичъ		
		Степановъ Григорий	30	—
		Мелка со. Мария	—	27
		Степановъ	2	—
		Василий Михайловичъ Григорьевъ	—	57

Рис.3. Аркуш архівної справи 227.

Сергій Гайдук

гірничий інженер

член Національної спілки краєзнавців України

ПЕРШІ ПОСЕЛЕНЦІ КИРИЛІВКИ Й НОВОАНДРІЇВКИ (ВОЛНОВАСЬКИЙ Р-Н, ДОНЕЦЬКА ОБЛ.)

Кирилівка й Новоандріївка – населені пункти Волноваської міської територіальної громади Волноваського району Донецької області. Це одні з 40 казенних поселень які були засновані державними селянами, козаками, військовими обивателями й військовими поселенцями з Чернігівської, Харківської й Полтавської губерній та західними однодворцями (у переважній більшості з Київської губернії) у 40-х роках ХІХ ст. на сході Олександрівського повіту Катеринославської губернії (на сьогодні це частина території сучасної Донецької області) [5, 61-70].

Кирилівка - точка на мапі – $47^{\circ} 39' 13''$ пн.ш. та $37^{\circ} 17' 54''$ сх.д., на берегах річки Шайтанка (рис.1). Перші поселенці прибули на місце у 1842 році.

З Чернігівської губернії Городнянського повіту:

- Володимирівка – державний селянин Дуда;
- Вербівка – державні селяни Машовець (2 сім'ї), Шульга (2 сім'ї), Вертейко, Чаус, Пузик, Грибеник (2 сім'ї), Кошуба, Кривенко(Кривенок), Пантюшенко, Єсипенко, Ахрименко;
- Тихоновичі – козак Грибенок (Грибеник);
- Кучинівка – козаки Ставбун, Мірошник, Ємельяненко, Климок, Клименко, Усик, Авраменко, Оробей, Герасименко, Кислий, Польовий;
- Носівка – козаки Лузан, Бойко;
- Гвоздиківка – козаки Верік, Момотенко;
- Тур'я – козаки Лашенко (3 сім'ї), Тулуп, Мороз.

З Чернігівської губернії Сосницького повіту:

- Спаське – державні селяни Роздерій, Герасименко, Ариман, Кацекало, козаки Лук'янець, Лапа, Тимошенко, Фоменко;

- Прогони – державні селяни Гончар (2 сім'ї), Суроненко(Сурженко), Тупик, Луценко;
- Перелюб – державні селяни Зборщик, Ющенко, Єрмоленко;
- Білошицька – державні селяни Федченко, Гануйленко, Коливашко;
- Святець – державні селяни Глущенко (2 сім'ї);
- Прибинь – державні селяни Лавриненко, Пасинок, Шадура, Мороз, Ігнатенко(Ігнатенок), Омельченко;
- Шишківка – державні селяни Мірошник (2 сім'ї), Маглій;
- Рудня – державні селяни Гриценко, Ремесник;
- Волосківці – козаки Гриценко, Булавка;
- Степанівка – козаки Гасвий, Панченко, Гронь;
- Дубровка – державні селяни Чередниченко, Вечеря (2 сім'ї), Мельник;

- Воловиця – козак Корпець;
- Ушня – козак Мойсеєнко.

З Харківської губернії Зміївського повіту:

- Лихачівка – козак Бондаренко;
- Пересічна – козаки Шинкаренко, Якименко.

З Київської губернії Васильківського повіту:

- Пруси – західні однодворці Яблонський, Пухальський, Грабовський, Скальський;
- Бирюки – західні однодворці Гурський (2 сім'ї), Ханецький;
- Салиха - західні однодворці Скринський, Зборовський, Михайловський, Гудимович, Чайковський (2 сім'ї).

З Київської губернії Таращанського повіту села Круті Горби - західний однодворець Савицький [2, 23 – 33зв.].

До 1847 року прибули сім'ї військових обивателів з Харківської губернії, можливо хтось з них вже перебували у цій місцевості до 1842 року як орендарі (працівники у орендаря) чи були самовільними поселенцями.

З Маяк Ізюмського повіту – Халимоненко.

З Нижньої Орлі Зміївського повіту – Цяцько.

З Валківського повіту:

- Минківка? – Харин (2 сім'ї), Корсунь;
- Караванська? - Рогаченко;
- Валки – Христенко.

З Недригайлів? Лебединського повіту – Міщенко.

З Богодухів Богодухівського повіту – Євтушенко [3, 23 – 23зв.].

Новоандріївка (одна з варіацій першої назви - Андріївка) - точка на мапі – $47^{\circ} 38' 39''$ пн.ш. та $37^{\circ} 21' 21''$ сх.д., що на правому березі річки Шайтанка (рис.1). Перші поселенці прибули на місце у 1842 році.

З Чернігівської губернії Стародубського повіту:

- Литовськ? – козаки Воропай, Пашков, Заєць, Зуєв, Шмоняк, Омелянченко, Летяга;
- Аврамов? – козаки Авраменко, Ломаков;
- Колодязькі – козаки Ахріменко (2 сім'ї), Анісенко, Долгій, Беліков;
- Базька? – козак Базилєв;
- Старі Чешуйки – козаки Матвієвський, Заєць, Юрков;
- Нові Чешуйки - козаки Веремйов, Заєць (2 сім'ї);
- Архипівка – козаки Ворона, Бузик;
- Задубеньє?- козаки Ручка (3 сім'ї);
- Титовщина- козак Філіппов;
- Жлудки – козак Тарасенко;
- Товбозине – козак Бердник;
- Чернобабки – козаки Филипко, Зубов, Трясуха;
- Гущине – козаки Короткий, Сильченко, Латиш, Чичило (2 сім'ї), Макаренко;
- Витемля – козаки Горбач (2 сім'ї);
- Рожки – козаки Гнедков, Сивий, Коваленок;
- Пушкарі? – козак Глибочка;
- Дмитрівка – козак Хохлов;
- Волох? – козак Самусенко;

- Доманичі – козаки Гапоненко (2 сім'ї), Новик, Горин, Шугуров, Політико, Снітко, Пряха, Стельмах, Королькевич, Сашенко (2 сім'ї), Крицький, ;

- Кузнеці – козаки Чемоданов, Шулак;

- Городники – козаки Заєць, Чеченко;

- Супрягино – козак Капран;

- Рудня – державні селяни Тихоненко, Мороз, Романенко, Попков (4 сім'ї), Гапоненко, Харченко, Сирдюков;

- Куковичі – козаки Козел (2 сім'ї), Демченко, Биков, Артюшенко, Любченко, Стенайло, Левжинський, Рубайло, Хроменок, Ломака (2 сім'ї), Черниш;

- Овчинець – козак Ярошенко;

- Азарівка – козак Горло, державні селяни Кубрак, Рапина, Гориславський (3 сім'ї), Клименко, Зінченко, Іванцов;

- Курковичі – державні селяни Барабаш (3 сім'ї), Шершень (3 сім'ї), Ковальов, Лимонько, Пригара, Мизко, Марченко;

- ? – козаки Сакун (2 сім'ї),

- Козацька? – козаки Чубовський, Фінюк;

- Петрики – козак Чемирись.

З Круті Горби Таращанського повіту Київської губернії західні однодворці - Зіневич, Токарський, Жамбровський, Лопатинський (2 сім'ї), Собковський, Померанський, Злочевський, Шандра (2 сім'ї), Волохович, Соколовський, Бризицький, Білецький, Заремба, Свинцицький, Гринкевич, Савицький, Добровольський, Репецький, Козловський [4, 25 – 41зв.].

До 1847 року прибули сім'ї державних селян з Харківської губернії, можливо хтось з них вже перебували у цій місцевості до 1842 року як орендарі (працівники у орендаря) чи були самовільними поселенцями.

З Валківського повіту:

- Огульці – Єресько, Шарай;

- Нові Водолаги – Шевченко;

- Валки – Хащина;

- Вільхівське – Ярохін;

- Коломак – Євтушенко;
- Караванська – Коваленко.

3 Краснокутськ Богодухівського повіту – Штанько [3, 59 – 59зв.].

Література та джерела

1. Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии. – 1861. <http://resource.history.org.ua/item/0014319>.
2. Державний архів Запорізької області. Ф.12, Оп.2, Спр.160.
3. Державний архів Запорізької області. Ф.12, Оп.2, Спр.222.
4. Державний архів Запорізької області. Ф.12, Оп.2, Спр.263.
5. Гайдук С. Заселення земель Північного Приазов'я у 40-х роках ХІХ ст./ Донецький вісник наукового товариства ім.Шевченка – т.50 – Харків-Запоріжжя, 2022. <https://ntsh.org/node/1078>.

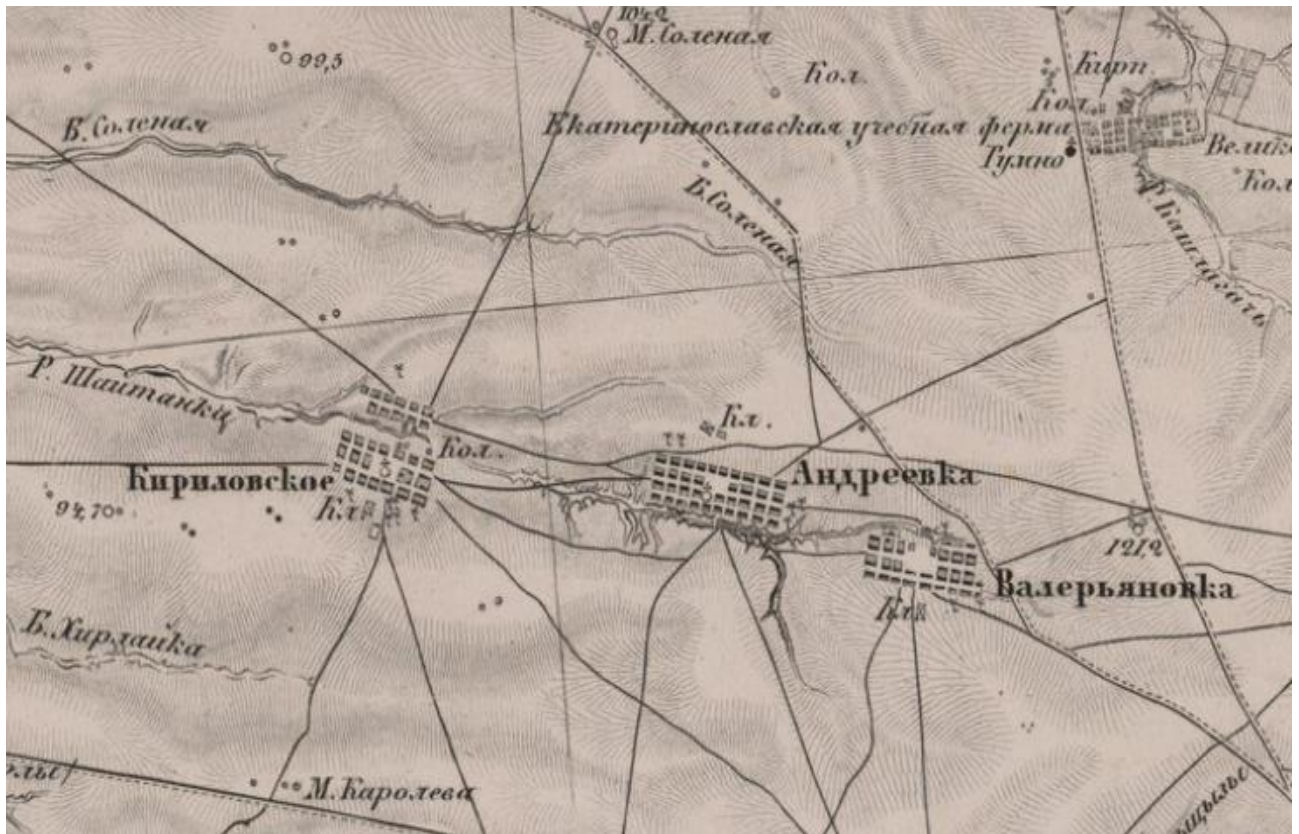

Рис.1. З військово-топографічної мапи Катеринославської губернії, лист XXVIII-16 (1861р.) [1, с.30].

Милостивий Божий
 Опереселенцевъ Сагадорскихъ Селенскихъ
 урядъ **Св** Селенскъ Куримовъ

Милостивый Божий Опереселенцевъ Сагадорскихъ Селенскихъ урядъ	№ по порядку	Имя, отчество и фамилия	Имя по числу		Милостивый Божий	Селенскъ	Селенскъ
			Имя	Число			
1.		Антонъ Ивановичъ Дидя	24		Св	Св	Св
		Имя его Ксения	25				
		Братъ его Михаилъ	19				
		Сестра	10				
		Имя старика Куримовъ	25				
2.		Прокотъ Михайловъ Ивановъ	54		Св	Св	Св
		Имя его Саганъ	50				
		Сестра мать Василий	22				
		Федора	18				
		Сергей	16				
		Имя Василий Карповъ	20				
		Сестра мать Мария	2				
3.		Иванъ Прокотъ Селенскъ	54		Св	Св	Св
		Имя его Прокотъ	45				
		Сестра мать Иванъ	28				
		Сестра	10				
		Мартина	7				
		Марья	15	13			
		Имя Иванъ Анна	25				
		Сестра мать Наталья	5				
4.		Дмитрий Селенскъ Дрематко	43		Св	Св	Св
		Имя его 2 Брата Андрей	30				
		Сестра мать Иванъ	23				
		Селенскъ	11				
		Евстафий	8				
		Трафимъ	6				
		Антонъ	3				
5.		Имя Иванъ Сагадорскъ	25		Св	Св	Св
		Сестра мать Мария	1				
		Имя Иванъ Андрей	22				
		Имя его Прокотъ	25				

Рис. 2. Аркуш архівної справи 160.

Шиманский имение
 Оперселинское владение в имении
 Андреевском. 26.

№	Имена отцовства и фамилий	Сумма		Сколько нов обант.	Всего копей всего руб.
		рубли	копейки		
1	Имя св. Ивана Воздв.	28	—	✓	✓
	Имя св. Исаака	—	27		
	Имя св. Матфея	20	—		
	Имя св. Стефана	4	—		
	Имя св. Исай	2	—		
2	Имя св. Стефана	—	6	✓	✓
	Имя св. Семеновъ Павловъ	65	—		
	Имя св. Василия	—	59		
	Имя св. Павла	36	—		
	Имя св. Давидъ	—	28		
3	Имя св. Исаака	25	—	✓	✓
	Имя св. Стефана	—	30		
	Имя св. Василия	59	—		
	Имя св. Василия	—	40		
	Имя св. Стефана	20	—		
4	Имя св. Анны	—	15	✓	✓
	Имя св. Ульяны	—	8		
	Имя св. Стефана	49	—		
	Имя св. Исаака	—	25		
	Имя св. Андрея	—	12		
	Имя св. Николая	—	2	✓	✓
	Имя св. Николая	—	4		

Рис.3. Аркуш архівної справи 263.

Костянтин Родигін,

кандидат філософських наук, доцент

(Донецький національний університет імені Василя Стуса),

e-mail: k.rodygin@donnu.edu.ua

ORCID 0000-0002-2948-5393

ПЕРСОНАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ АЛХІМІЇ: ВІД РАНЬОМОДЕРНОЇ ТРАДИЦІЇ ДО «АЛХІМІЇ ХХ СТОЛІТТЯ»

***Анотація.** У статті розглянуто постаті, пов'язані з феноменом алхімії на українських землях: Андрія Торосовича, Северина Жевуського, Тадея Грабянку та Збігнева Дуніковського. Проаналізовано їхню діяльність у контексті європейських езотеричних і наукових течій, на кшталт ілюмінізму XVIII ст. або «радіоактивної алхімії» міжвоєнного періоду. Приділено увагу співвідношенню легенд та документально підтверджених фактів, а також рецепції цих постатей у сучасній культурі.*

***Ключові слова:** алхімія, трансмутація, ілюмінізм, історія науки, гірничі технології, Андрій Торосович, Северин Жевуський, Тадей Грабянка, Збігнев Дуніковський.*

Вступ, історія проблеми і огляд літературних джерел

Феномен алхімії має давню та розгалужену історію, що становить поле для наукових досліджень із позицій найрізноманітніших можливих підходів. Проте її український вектор залишається малодослідженим. Фрагментарність джерельної бази, сциєнтистські і презентистські упередження в методології, ідеологічні обмеження радянського періоду не сприяли формуванню концепту «української алхімії», не кажучи вже про його дослідження. Радянська історіографія традиційно розглядала розвиток хімічних знань у Давній Русі фактично як передісторію ремісничої хімії Московії, ігноруючи специфіку українського контексту.

Проте сучасні дослідження дозволяють припустити, що практико-операційна алхімія в Україні має глибоке коріння, яке сягає принаймні часів пізнього Середньовіччя [11; 14]. З наявних історичних джерел та робіт дослідників [2; 9–16] постає картина української алхімії як феномена з солідним підґрунтям: матеріальним, ментальним

та соціокультурним, підкріпленим інтелектуальними пошуками еліти та патронатом можновладців. При цьому поняття «українська алхімія» можна розуміти в найширшому сенсі, що включає: а) всі прояви алхімічного, пов'язані з етнічними українськими землями або українським населенням інших територій; б) персоналії осіб, пов'язаних із Україною, зокрема і поза її межами [12].

Як зауважує український дослідник Віталій Щепанський, згадки про «Єрмію Тричівеличавого» (тобто Гермеса Трисмегіста, міфічного засновника алхімії) у давньоукраїнських рукописах «Крехівська Палля», «Про еллінських мудреців», «Книга від Петра Єгиптянина» (частина натурфілософської збірки «Аристотелеві врата», перекладеної з грецької) містять натяки на його алхімічні знання, хоча й без суто алхімічної термінології («навчився винаходити золоту руду й кувати золото»). Ці тексти свідчать про існування, хоч і у фрагментарному письмовому спадку, певного езотеричного дискурсу в культурно-релігійному просторі Slavia Orthodoxa ранньомодерної доби [15]. У межах такого погляду дослідник аналізує зокрема прояви ідей «духовної алхімії» на матеріалі герменевтичного прочитання релігійно-символічної гравюри XVII ст. «Чистота аки Девица» [16].

Збереглися певні фрагментарні згадки про діяльність у середньовічному та ранньомодерному Львові алхіміків Емануеля та Самуеля Леві, магістра Дмитра, Леонарда де Маурперга, Ієроніма Ведельського та ін. [2, с. 44-55, 57].

Дискусії щодо можливості перетворення металів на золото знаходимо у викладах курсів натурфілософії професорів Києво-Могилянського колегіуму та Академії XVII–XVIII ст.: Інокентія Гізелля, Теофана Прокоповича, Георгія Кониського [10, с. 250-270]. Це свідчить про обізнаність авторів із алхімічною проблематикою, принаймні теоретичну, і робить їх трактати перспективним об'єктом подальших досліджень у контексті української алхімії.

Діяльність іншого видатного киево-могилянця, Григорія Сковороди, також можна розглядати у контексті популярних у його часи ідей «духовної алхімії»: у філософських діалогах Сковороди зовнішній «антиалхімізм» поєднується з внутрішньою герметичною сутністю (див.: [10]).

Стаття має на меті здійснити огляд і порівняльний аналіз чотирьох персоналій української алхімії XVII–XX ст. у контексті історичних фактів, легенд і їх рецепції в сучасній культурі.

Львівський алхімік Андрій Торосович і «Таємниці з філософського саду»

Непересічним історичним джерелом щодо розвитку алхімії на українських теренах у ранньомодерний час є трактат «Sekreta z ogrodu philozowskiego, zebrane prawdziwe o kamieniu blogoslawionim philozowskim z wykladem pisane roku Panskiego 1626» – «Таємниці з філософського саду, правдиво зібрані про благословенний філософський камінь, писані року Божого 1626» [25, с. 47], автором якого був львівський міщанин Андрій Торосович, що володів кам'яницею на вулиці Вірменській, мав там алхімічну лабораторію [2, с. 55] та сад (город) лікарських рослин. Трактат написано трьома мовами – старопольською, латиною та вірмено-кипчацькою. Рукопис цього твору, виявлений мовознавцем-тюркологом Олександром Гаркавцем, зберігається у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДАК. Ф.250, оп.3, од. зб. 32. Раніше Ф.228, оп.1, од. зб. 89).

Твір дійсно містить певні відомості з садівництва [25, с. 57], проте назва допускає й типове для алхімії алегоричне прочитання (адже сад названо «філософським»), тобто претендує на продовження багатотомової герметичної традиції застосування символів і рослинно-тваринних алегорій. У такому разі можна провести аналогії назви трактату Торосовича з «Розарієм філософів» Арнольда з Вілланови, назвою «Ароматоуханный гроздеполезный овощ», під якою був відомим переклад трактату Раймонда Луллія «Ars Magna», виконаний шляхтичем Андрієм (Яном) Білобоцьким, – чи збірки трактатів відомих діячів алхімії «Герметичний вінок із троянд», виданої в Гамбурзі у 1682 р. Міхаелем Пфайфером [12, с. 272].

Компетентність Андрія Торосовича в алхімічних справах багаторазово підтверджується змістом трактату, де наведено згадки та посилання на чимало імен [25, с. 53]. Згадані львів'янином автори належать до виокремлених Міхаелем Маєром «стовпів алхімії», дванадцяти великих адептів [22]. І якщо посилання на авторитети може бути даниною традиції, то численні згадки менш відомих алхіміків можна інтерпретувати як свідчення інтеграції Андрія Торосовича в тогочасне алхімічне професійне середовище. Автор напевно відслідковував алхімічні новини, свідченням чого є згадка практично сучасника, Андрія Лібавіуса (бл. 1540–1616 рр.; фігурує в трактаті як Andrzej Libaniusz). Польський дослідник Едвард Триярський припустив, що Торосович міг бути знайомим із відомим алхіміком Міхалом Сендзівоєм [25, с. 50-51], що вже тоді набув статусу одного зі «стовпів алхі-

мії» під промовистим псевдонімом «Сармат» [23] і вписав у такий спосіб Річ Посполиту на символічну мапу алхімічного всесвіту.

Брат Андрія Торосовича, Миколай, вірменський архієпископ Львова [25, с. 48], вочевидь, сприяв алхімічній діяльності Андрія, яку той намагався не надто афішувати [25, с. 52]. Коли в результаті політичних інтриг та релігійної боротьби архієпископу Миколаю було висунуто звинувачення за формальним приводом несплати боргу, під репресії потрапив і пан Андрій. Проте справа вирішилася для братів благополучно завдяки особистому втручання короля Сигізмунда III. Можливо, монарх, знаний покровитель алхімії, був умотивованим допомогти насамперед алхіміку-Андрію, і вже у другу чергу його брату, впливовому лідеру вірменської релігійної громади [25, с. 52-53].

Алхімічні пошуки «значних панів XVIII ст.». Северин Жевуський: алхімія і легенда

Крім міст на кшталт Львова, що були осередками торгівлі, науки, поширення технологій, інтелектуального та культурного обміну, сприятливі умови для розвитку алхімії на українських землях склалися у маєтностях освіченої шляхти, що могла мати як суто матеріальну, так і духовно-філософську мотивацію для алхімічних практик.

Северин Жевуський (1743–1811 рр.) – представник магнатського роду Жевуських гербу Кривда, останній гетьман польний коронний Речі Посполитої, учасник Тарговицької конфедерації. Володів Підгорецьким замком на Львівщині (с. Підгірці, нині Золочівський район Львівської обл.). Окрім бурхливої та контраверсійної політичної діяльності, був відомий своїм інтересом до алхімії. У 1770-х рр. облаштував у Підгорецькому замку лабораторію задля пошуків філософського каменя [5, с. 161-163; 7, с. 42]. Ось що про неї повідомляє краєзнавець XIX ст. Владислав Кричинський: «у приміщенні над кармазиноюю залю була алхімічна майстерня Северина Жевуського (Seweryna Rzewuskiego Targowiczana), де були найрізноманітніші алхімічні прилади, алейбіки, реторти, казани (przyrządy alchemiczne, alembiki, retorty, kociołki), нагадуючи нам про безрезультатні експерименти деяких значних панів XVIII ст.» [19, с.88]. З цих відомостей можна припустити, що хоча нам не відомо достеменно, хто саме та наскільки серйозно працював в лабораторії Підгорецького замку, проте пан Северин принаймні фінансував цю діяльність. Можливо, він мав бажання поліпшити фінансовий стан за допомогою штучного золота. Принаймні, відомо про його наполегливі пошуки скарбів на

території Пліснеського городища [5, с. 161-163], що загалом не суперечить такій версії. Проте не виключено, що його інтерес до алхімії був значно глибшим, власне філософським.

Сучасні дослідники констатують, що Северин Жевуський був великим ентузіастом алхімічної теорії та практики: про це свідчить як велика бібліотека герметичних праць, які він збирав і читав, зокрема беручи з собою в подорожі за кордон, так і його журнал із записами про хімічні та алхімічні експерименти (які за тих часів ще не були остаточно розмежованими). Це дає змогу дослідникам оцінити Жевуського як наполегливого експериментатора, хоча навряд чи сильного теоретика, і точно не як творця оригінальних алхімічних трактатів [20].

Повертаючись до теми алхімічної лабораторії у Підгірцях, варто зауважити, що цитована раніше книга В. Кричинського «Zamek w Podhorcach» вийшла через чимало років після того, як у 1865 р. граф Леон Жевуський, останній представник роду, передав Підгорецький замок у власність князів Сангушків. До того ж, письменник-краєзнавець, що на загал приділив лабораторії лише кілька рядків, виявився, як свідчить текст, обізнаним на алхімічному обладнанні (з високою впевненістю можна стверджувати, що переважна більшість людей не відрізнять «реторти» від «алембіка»). З цього можна зробити декілька припущень, які, незалежно від того, що з них та наскільки є близьким до істини, свідчать про наявність на теренах України алхімічного знання та інтересу до нього:

- нащадки Северина Жевуського, а пізніше князі Сангушки довгі роки з якихось резонів зберігали лабораторію попереднього власника – і автор опису маєтку побачив її на власні очі;

- про цю лабораторію зберіглася пам'ять (тобто були її носії) в обсягах, що включають спеціальне знання;

- можливо, пан Кричинський мав власний інтерес до алхімії й володів певними знаннями;

- нарешті, зовсім мало ймовірно припущення: на відміну від сучасності, алхімія перебувала у сфері інтересів багатьох освічених людей тих часів. Принаймні, текст свідчить, що в середовищі аристократії зацікавленість алхімією не була чимось винятковим: «алхімічні ... експерименти деяких значних панів XVIII ст.» [19, с. 88].

Станом на 2010-ті роки у підземеллях замку музейники облаштували для туристів імпровізовану експозицію «алхімічної лабораторії» на кшталт аналогічних експозицій в аптеках-музеях Львова та Києва, хоча за даними В. Кричинського лабораторія історично місти-

лася не у підземеллі, а у кімнаті над т.зв. кармазиною залю (за даними сучасних екскурсиводів, у одній із веж замку, увінчаній фігурою Атланта і армілярною сферою). У цьому випадку маємо приклад музейної роботи з алхімічною темою у радше легендарному, ніж історичному модусі. Станом на тепер підземелля замку закриті для екскурсій через проблеми з проведенням електрики в умовах підвищеної вологості, неофіційне ж пояснення цілком вкладається в популярну місцеву легенду про привида Підгорецького замку, Білу Пані, що нібито мешкає у підземеллях замку, а тому заважає людям проникати в них.

Саме поєднання легенди про Білу Пані з сюжетом про С. Жевуського-алхіміка і створення ним еліксиру молодості покладено в основу українського пригодницького коміксу «Чудили: Таємниця Підгорецького замку» (The Will Production, 2020) [4]. За словами авторів, мета мальопису – популяризація внутрішнього туризму та історичної міфології регіону.

Тадей Грабянка: «король Нового Ізраїлю» та алхімічні кола XVIII ст.

Сучасником Северина Жевуського був Тадей (Тадеуш) Грабянка (1740–1807 рр.) гербу Лещиць – шляхтич родом із Поділля, діяч містичного ілюмінатського руху другої половини XVIII ст., ентузіаст алхімії. Народився у Райківцях на Поділлі (нині Хмельницький район Хмельницької обл.), у замку, який до наших часів не зберігся. Походив із давнього та розгалуженого русько-польського шляхетського роду, до однієї з гілок якого належав зокрема Григорій Граб'янка, представник козацької старшини Гетьманщини, автор одного з найвідоміших козацьких літописів [9, с. 23].

Тадей Грабянка навчався у Західній Європі, багато мандрував. У 1770-х роках (тобто водночас із заснуванням лабораторії Северина Жевуського у Підгорецькому замку), Грабянка захопився пошуками філософського каменя, ймовірно після знайомства у Берліні з двома ентузіастами алхімії: абатом Антуаном-Жозефом Пернеті (відомим як Дом Пернеті) та абатом Брюморе (Людвіком Філібером де Морво), братом відомого французького хіміка Луї-Бернара Гітона де Морво. Діяльність Грабянки, відомого під псевдонімами «граф Остап» і «граф Сутківський» (на честь маєтностей Грабянки, сіл Остапківці та Сутківці на Поділлі) розгорталася в контексті європейського ілюмінізму.

Саме у своїх подільських маєтностях (в Остапківцях чи Сутківцях – зараз достеменно невідомо) Грабянка, за наявною інформацією, обладнав алхімічну лабораторію, де принаймні до 1784 р. працював над пошуками філософського каменя і приймав численних гостей-герметиків, зокрема своїх колег, абатів Пернеті і Брюморе. За різними відомостями, Грабянка з колегами-алхіміками намагалися отримати «філософську сіль», панацею, а також створити штучну людину – го-мункула. Дом Пернеті у листі до шведського барона Карла Норденшельда повідомляв навіть нібито про випадки воскресіння подільських селян із мертвих, проте з листа незрозуміло, чи було це пов'язано з діяльністю алхіміків [9, с. 93-96]. За легендами, серед гостей Грабянки на Поділлі був відомий містик, алхімік, маг і авантюрист – граф Алессандро Каліостро (Джузеппе Бальзамо) [9, с. 97]. Деякі масонські автори XIX – початку XX ст. навіть ототожнювали Грабянку з Каліостро, що свідчить про формування навколо його постаті міфологізованого образу [17; 9, с. 10, 16-20].

Існують припущення про можливі контакти Грабянки з Яковом Франком, містиком родом із Поділля, засновником релігійного руху «франкістів» [9, с.35-37], що позиціонував себе як новий месія, мандрував Європою із послідовниками і практикував алхімію задля створення «золотих крапель» [18].

Пізніше, залишивши українські землі, Грабянка очолив товариство ілюмінатів у Авіньйоні, де разом із Пернеті продовжував практикувати алхімію. Захоплювався містичним вченням Еммануїла Сведенборга, прийняв титул «короля Нового Ізраїля» і розробив власну релігійну доктрину, в езотеричний спосіб трактуючи християнські ідеї [9, с. 62-81].

Географія авантюрної діяльності Тадея Грабянки включає, окрім Поділля, Берліну, Варшави та Авіньйону, – Лондон, Київ і Санкт-Петербург, де врешті-решт він був ув'язненим і за нез'ясованих обставин помер у Петропавлівській фортеці у 1807 р. [6]. Певно, не останню роль у такому фіналі відіграли амбіції Грабянки, що бачив своїм призначенням королівський престол – чи то езотеричного «Нового Ізраїлю», чи то, можливо, Речі Посполитої, яка станом на той час щойно зникла з мапи Європи внаслідок поділу між сусідніми імперіями.

У сучасній українській художній літературі постать Грабянки фігурує в ретродетективі Юрія Даценка «Життя вічне» (2022). У романі алхімічна легенда поєднана з подільським краєзнавчим матеріалом та мотивом пошуку таємниці безсмертя у 1920-х роках [1].

Збігнєв Дуніковський: «алхімік ХХ століття»

У першій половині ХХ ст. алхімічні ідеї та пов'язані з ними практики набули нового резонансу в науковій спільноті та широких верствах суспільства, особливо у контексті новітніх відкриттів на кшталт явища радіоактивності. Яскравим представником цієї тенденції був Ян Збігнєв Дуніковський (1889–1964 рр.) – інженер і винахідник, уродженець Львова. Походив зі шляхетського роду гербу Абданк. Син професора Львівського університету Еміля Дуніковського (1855–1924 рр.), відомого геолога та мандрівника. Хоча задокументовані експерименти пана Збігнєва з новітньої алхімії відбувалися головню в країнах міжвоєнної Західної Європи, його інтерес до мінералів, гірських порід, перетворення речовин та елементів певно сформувався саме у Львові, під впливом гірничих зацікавлень батька, визнаного науковця, який (за напівлегендарними версіями) витратив статки на алхімічні дослідження, через що був змушений у 1911 р. (і це вже достеменно підтверджений факт) продати свою львівську віллу (нинішня адреса – вул. Драгоманова, 42) митрополиту Андрею Шептицькому, де той облаштував Національний музей.

У 1920-х роках Збігнєв Дуніковський запропонував метод підвищення вмісту золота в мінеральній сировині шляхом впливу:

- електричного струму високої напруги;
- електростатичного поля;
- радіоактивного випромінювання;
- інфрачервоного випромінювання;
- нагрівання до $\approx 1200^{\circ}\text{C}$.

Патенти 1923 та 1928 років, зареєстровані Дуніковським у Франції, описують технологію обробки мінеральної сировини, зокрема сфалериту, хоча й не містять прямої згадки про трансмутацію золота. Проте назва одного з них – «Процес усунення та відновлення міжмолекулярної та міжатомної когезії при обробці речовин» [27] – відображає загальні погляди винахідника на питання перетворення речовин під дією опромінення та електричного струму. У подальшому для експериментів він використовував каміння та пісок з різних регіонів Європи, а газети писали: «Дуніковський перетворює пісок на золото» [3].

У патенті 1928 р. Дуніковський описав пристрій, що мав би забезпечити можливість обробки речовини в промислових масштабах [28]. Перемелену сировину передбачалося насипати на металевий транспортер – рухому конвеєрну стрічку, через яку протікав постій-

ний електричний струм високої напруги. Передбачалося піддавати руду впливу сильного електростатичного поля, а потім радіоактивного опромінення. Радіоактивний матеріал мав бути стимульованим до випромінювання трьома електричними ланцюгами, через які протікають відповідно: постійний струм, змінний струм високої інтенсивності та струм високої частоти. Далі матеріал мав бути підданим впливу джерела інфрачервоного випромінювання, і, зрештою, нагріванню в тиглі до температури близько 1200°C. За твердженнями винахідника, після охолодження збагачену руду можна було піддати типовому для неї процесу плавки [21].

Ідеї Дуніковського виникли в період відкриттів у галузі радіоактивності та ядерних перетворень. Трансмутація елементів перестала вважатися псевдонауковою чи фантастичною ідеєю і знову стала предметом наукового обговорення. Це сприяло своєрідній реабілітації алхімічних ідей у науковій свідомості початку ХХ ст. [24]. Виходячи з цього, науковці шукали способів здійснення перетворення елементів, зокрема металів, з опорою вже не на традиційні алхімічні методики, а на новітні досягнення науки і техніки. У межах такого підходу і працював інженер Дуніковський. Проте водночас у деяких аспектах він трактував свій процес співзвучно з традиційними алхімічними уявленнями – як прискорення перебігу «перетворення елементів» у природі – за кілька годин замість мільйонів років [21, с. 64]. Головною помилкою алхіміків старовини він вважав прагнення добути золото з довільної матерії, сам же натомість міркував про «збагачення руд» – підвищення вмісту золота в мінералах, що мали б містити його хоча б на рівні слідів.

Дуніковський не був першим у царині «алхімії ХХ ст.»: до нього спроби дослідів із трансмутації робили професор Адольф Мітте з Берлінського політехнічного інституту та професор Хантаро Нагаока з Токійського університету. Обидва стверджували, що їм вдалося добути зі ртуті певну кількість золота [21].

Найбільш суперечливим елементом концепції пана Збігнева були так звані «Z-промені» (певно за аналогією з відкритими раніше «X-променями»), відкриття яких він приписував своєму батькові [3], а природу джерела-випромінювача ретельно приховував. Під час демонстраційних дослідів винахідник створював атмосферу таємничості, що забезпечувало йому успіх у масовій пресі і сенсаційну славу «алхіміка ХХ ст.», однак підірвало довіру наукової спільноти.

У 1932 р. в *École Centrale* у Парижі відбулися публічні демонстраційні експерименти Дуніковського з його спеціальним апаратом

для видобування золота. Після кількох невдалих спроб підтвердити заявлений результат винахідника звинуватили у шахрайстві. 7 січня 1933 р. його було засуджено до двох років ув'язнення та значного грошового відшкодування кредиторам, що раніше позичали свої кошти Дуніковському на досліди [21].

Після звільнення працював у Сан-Ремо, Бельгії, Швейцарії, а з 1939 р. на Філіппінах, де під час Другої світової війни лабораторію та апарат було втрачено. Після війни емігрував із родиною до США. Подальша доля винахідника малодокументована; за даними кладовища в штаті Нью-Йорк, він помер 15 березня 1964 р. [26]

Сучасний дослідник Славомір Лотиш [21] зауважує, що реконструкція історії діяльності суперечливого винахідника стикається з фундаментальними питаннями щодо точності і достовірності джерел інформації, адже значна частина з них – це повідомлення преси, зокрема бульварних видань.

Загалом можемо зауважити, що історія інженера Дуніковського містить мотиви та ознаки класичної алхімічної легенди:

1. спроба трансмутації і здобуття золота;
2. пошук інвесторів для фінансування дослідів;
3. невдача, суд, покарання;
4. апеляція до авторитету;
5. таємничий артефакт, що виступає ключем до трансмутації;
6. втрачена таємниця [13].

Таким чином, у ХХ столітті алхімічний міф не зникає, а трансформується у «технологічну утопію», пов'язану з гірничо-металургійними технологіями та романтизацією новітнього потенціалу радіохімії.

В Україні постать Збігнева Дуніковського як «останнього львівського алхіміка» [3; 8] є частиною екскурсійної програми інтерактивного музею «Таємна аптека», що функціонує з 2012 р. у підвальному приміщенні історичної львівської аптеки «Під Угорською короною» (пл. Соборна, буд. 1). Проект включає не лише відвідини експозиції з історії фармації та перегляд відеоматеріалів, а й інтерактивну складову з використанням хімічних дослідів. За легендою музею, у підвалі аптеки було знайдено вхід у підземелля, де загадковий Таємний аптекар, співробітник Еміля та Збігнева Дуніковських, і дотепер виготовляє свої чудодійні препарати.

Висновки

Проведений огляд персоналій показує, що явище української алхімії набувало різних форм і проявів – від кабінетних практик ранньомодерних інтелектуалів до технологічних експериментів ХХ ст. на межі науки і паранауки. В усіх розглянутих випадках важливо розмежовувати історично підтверджені факти та пізніші легендарні нашірвання, що не завжди є простим завданням.

На відміну від ранньомодерних підходів до алхімічної практики Андрія Торосовича, Северина Жевуського, Тадея Грабянки, концепція Збігнева Дуніковського є прикладом новітньої «радіоактивної алхімії», де місце традиційних алхімічних уявлень та методик посідають паранаукові інтерпретації трансмутації під впливом відкриттів радіохімії та ядерної фізики.

Практично всі розглянуті персоналії (окрім, можливо, Андрія Торосовича), є відомими не лише у колах дослідників історії алхімії, а й потрапляють у фокус уваги сучасної популярної культури, знаходять відображення в легендах, романах і навіть коміксах.

Троє з розглянутих діячів (окрім Збігнева Дуніковського) активно провадили свої алхімічні досліди на українських землях, а Тадей Грабянка навіть створив на Поділлі осередок алхімічної вченості, у якому приймав західноєвропейських колег, до яких, за легендами, належав знаменитий граф Каліостро. У такий спосіб українські землі виявляються інтегрованими в загальноєвропейський інформаційний та інтелектуальний простір епохи.

Дослідження згаданих персоналій показує, що феномен української алхімії становить інтерес не лише для історії науки, а й із позицій дослідження культурної пам'яті, рецепції ідей і постатей у популярній культурі.

Список використаних джерел

1. Даценко Ю. Життя вічне. Харків: КСД, 2024. 400 с.
2. Енциклопедія Львова / [Ред. А.Козицький, І.Підкова]. Львів: Літопис, 2007. Т.1. 656 с.
3. Історія останнього львівського алхіміка в фотографіях та документах. *Фотографії старого Львова*. 10.06.2015. URL: <https://photo-lviv.in.ua/istoriya-ostannoho-lvivskoho-alhimika-v-fotohrafiiyah-ta-dokumentah/>
4. Комікс «Чудили». *The Will Portal*. URL: <https://thewill.com.ua/komiks-chudyly/>
5. Лемко І. Легенди старого Львова. Львів: Априорі, 2008. 176 с.

6. Лонгиновъ М. Одинъ изъ магиковъ XVIII вѣка. *Русскій вѣстникъ*. 1860. Т. 28. С. 579-603.
7. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. Львів: Центр Європи, 1997. 200 с.
8. Останній львівський алхімік. *Таємна аптека*. 15.08.2021. URL : <https://secret.lviv.ua/ostanij-lvivskuj-alhimik/>
9. Полюхович Д. Тадей Грабянка – король ілюмінатів. К.: Видавництво Руслана Халікова, 2024. 200 с.
10. Родигін К., Родигін М. Алхімія Григорія Сковороди. К.: Видавництво Руслана Халікова, 2022. 419 с.
11. Родигін К., Родигін М. Алхімія та натурфілософське знання в ментальному та геополітичному просторі Східної Європи XV – XVII століть. *Схід*. 2012. № 2 (116). С. 164-172.
12. Родигін К., Родигін М. Модуси соціокультурного буття феномена західної алхімії: український вимір. *Донецький вісник НТШ*. 2017. Т. 44. С. 268-279.
13. Родигін К., Родигін М. Сучасні тенденції соціокультурної адаптації феномена західної алхімії в Україні. *Донецький вісник НТШ*. 2020. Т. 47. С. 137–152.
14. Родигін К., Родигін М. Terra incognita української алхімії. *Донецький вісник НТШ*. 2018. Т. 45. С. 109-122.
15. Щепанський В. Гермес Трисмегіст у культурно-релігійному просторі Slavia Orthodoxa: письмова традиція. *Схід*. 2016. № 2 (142). С. 100-104.
16. Щепанський В. «Герметичне мистецтво» алхімії в культурному ландшафті православних слов'ян XVI-XVII ст.: алхімічний аналіз гравюри «Чистота аки девица». *Схід*. 2018. №2 (154). С.124-128.
17. Danilewicz-Zielińska M. Mistyk w kręgu oświeconych. Próba przypomnienia „Króla Nowego Izraela” – Tadeusza Grabianki. *Aurea Catena Gnosis*. URL http://www.gnosis.art.pl/e_gnosis/aurea_catena_gnosis/danilewicz_grabianka1.htm
18. Kraushar A. Frank i frankiści polscy 1726–1816. Monografia historyczna. Kraków: Gebethner i spółka, 1895. Т. I. 436 s. Т. II. 399 s.
19. Kryczyński W. Zamek w Podhorcach. Złoczów, 1894. 93 s.
20. Kucharski A. Źródła inspiracji alchemicznych pasji Seweryna Rzewuskiego. Tropu bibliologiczne. *Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie*. 25.07.2023. URL: https://www.wilanow-palac.pl/print/zrodla_inspiracji_alchemicznych_pasji_seweryna_rzewuskiego_tropu_bibliologiczne.html
21. Łotysz S. Alchemik czy oszust? Sprawa Zbigniewa Dunikowskiego. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. 2009. Vol. 54(2). S. 63–82.
22. Maier M. Symbola aureae mensae duodecim nationum. Francofurti, 1617. 662 p.
23. Prinke R. The Twelfth Adept. *The Rosicrucian Enlightenment Revisited* / John Matthews; ... [et al.]. Hudson, NY.: Lindisfarne Books, 1999. P. 141-192.

24. Rodyhin K. Modern-Day Alchemy: a Science Beyond Science. *Релігійно-навчі нариси. Essays on Religious Studies*. No. 11. Kyiv, 2021. P.89-106.

25. Tryjarski E. O pobożnym alchemiku Lwowskim i znaczeniu jego zapisów dla badań językoznawczych. *Biul. Orm. Tow. Kult.* 2001. No. 24/25. S.47–59.

26. Zbigniew Dunikowski. *Find a Grave*. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/30254654/zbigniew-dunikowski>

27. Z. Dunikowski: Procédé pour la suppression et le rétablissement de la cohésion intermoléculaire et interatomique en vue de la préparation de corps. FR568982. URL: <https://patents.google.com/patent/FR568982A/en?q=FR+568982>

28. Z. Dunikowski: Traitement des substances minérales telles que les minerais. FR 678564. URL: <https://patents.google.com/patent/FR678564A/en?q=FR+678564>

Kostiantyn Rodyhin, PhD in Philosophy, Assoc. Prof.
(Vasyl' Stus Donetsk National University)
e-mail: k.rodygin@donnu.edu.ua
ORCID 0000-0002-2948-5393

PERSONALITIES OF UKRAINIAN ALCHEMY: FROM EARLY MODERN TRADITION TO “20TH-CENTURY ALCHEMY”

Abstract. The article examines figures associated with the phenomenon of alchemy in Ukrainian lands: Andrii (Andrzej) Torosowicz, Seweryn Rzewuski, Tadeusz Grabianka, and Zbigniew Dunikowski. Their activities are analyzed in the context of European esoteric and scientific movements, such as the 18th-century Illuminism or the “radioactive alchemy” of the interwar period. Attention is paid to the correlation of legends and documented facts, as well as the reception of these figures in modern culture.

Keywords: alchemy, transmutation, Illuminism, history of science, mining technologies, Andrii (Andrzej) Torosowicz, Seweryn Rzewuski, Tadeusz Grabianka, Zbigniew Dunikowski.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ТРАХТЕМИРОВА

Трахтемирів – село Канівського району Черкаської області підпорядковане Бобрицькій сільській громаді розташоване на правому березі Дніпра. Це легендарне місце, колишня столиця низового козацтва, яку нищили поляки, турки і росіяни. І фізично майже знищили, затопивши заплаву в районі Трахтемирівського півострова водами Канівського водосховища.

До Трахтемирова належали літописні поселення Заруб (місто Зарубинці) і Монастирок. Сьогодні вони частково затоплені Канівським водосховищем. У Трахтемирові розташовувалася найважливіша козацька святиня – Зарубинецький монастир. В «Іпатіївському літописі» в 1096 і 1168 років згадано місто Заруб з монастирем. Біля міста на Дніпрі був Зарубинецький брід.

У деяких документах зустрічалася архаїчна форма Терехтемирів.

На думку дослідника Миколи Жарких, назва поселення походить від певної відантропонімної форми, тобто “двір чи хутір якогось Терехтемира”. Ім'я Терехтемир, імовірно, складається з двох тюркських слів “терек” (здоровий) та “темир” (залізо) – залізне здоров'я або людина з залізним здоров'ям.

За археологічними даними, територія села була заселена людьми вже близько 120–130 тисяч років тому. На цій території є стоянка епохи мустьє. Починаючи з тих часів, ці землі були свідками існування багатьох культур: скіфської, зарубинецької, черняхівської, давньоруської, за часів якої городище ідентифікують з містом Заруб, та сучасної Української.

Тут знаходяться великі поселення скіфів-орачів (VII – II ст. до н.е.), що прийшли з Північного Причорномор'я й асимілювалися з автохтонним населенням. В ході подальших трансформацій виникла Зарубинецька культура (III ст. до н.е. – II ст. н.е.), яку історики вважають першою праслов'янською на Подніпров'ї. Ім'я цій культурі дало місцеве село Зарубинці – біля нього виявлені сліди поселення з ранньослов'янськими ознаками.

Відоме також літописне повідомлення Климента 1147 року стосовно Трахтемирівського монастиря.

Уперше Трахтемирів згадується 1552 року в описі Канівського замку.

Першим дідичем в Трахтемирові був черкаський і канівський староста Остафій Дашкевич. Він заповів Печерському монастирю в Києві Трахтемирів із Зарубинецьким монастирем в Трахтемирові і прилеглими землями.

За люстрацією 1545 року: Зарубинецький монастир знищений, залишився лише один монах. До монастиря належали орні землі, боброві гони, озеро.

У 1552 році тут вже було 7 родин.

За Стефана Баторія у 1576 році при монастирі був створений шпиталь для старих і немічних козаків, а самому монастирю призначались доходи від перевезення через Дніпро і місцевих кар'єрів з добування каменю для виробництва млинових коліс.

1578 року містечко Трахтемирів було надане козакам указом польського короля Стефана Баторія з умовою, що вони будуть захищати границі від татарських нападів і при потребі будуть виставляти 6000 війська. Трахтемирів має особливе значення як перша резиденція Війська Запорозького.

Трахтемирів на мапі барона Священної Римської імперії, військовика, дипломата, картографа Зигмунда Герстмана
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D1%85%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%96%D0%B2#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%A2%D1%80%D0%B0%D1%85%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%96%D0%B2.png>

Першим гетьманом в Трахтемирові був князь Богдан Ружинський. Для гетьманів був призначений трахтемирівський замок. Статус козацької резиденції Трахтемирів дістав у XVI–XVII століттях, коли у 1578 році під тиском запорозьких козаків король Стефан Баторій офіційно передав його у володіння січовикам. Тут працював козацький

уряд, обирали гетьманів, приймали іноземних послів і будували козацькі флотилії. Звідси виходили у далекі походи.

Про Трахтемирів козацької доби писав французький мандрівник XVII ст Гійом Левассер де Боплан, який склав для польського короля опис Українських земель, де згадує і Трахтемирівський монастир:

“Трохи нижче (Ржищева) слідує Трахтемирів – руський монастир, що стоїть (на підвищенні) серед пропастей, оточених неприступними скелями. Саме в цьому місці козаки ховають найцінніше, є також пором для переправи через ріку”.

Польський король Сигізмунд III Ваза підтвердив привілеї низових козаків, надані Стефаном Баторієм. В Трахтемирові був прийнятий посол цісаря Рудольфа до низових козаків Еріх Лясота фон Штебнау, який приїздив на Низ у 1594 році. У ці часи козаками відбудований Зарубинецький монастир і шпиталь, “давнім козацьким скарбом”.

Тут перебували Криштоф Косинський у 1593 році та Северин Наливайко у 1596 році.

На деякий час Трахтемирів був забраний від козаків, а в 1617 р. знову наданий привілей, за гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного.

1618 року Зарубинецький монастир називали Успенським, архімандритом тут був Езекиєль Курчевич. Тут часто перебував і жив Петро Конашевич Сагайдачний. До монастиря належав привіз на Дніпрі, озера, пасіки.

1621 року сюди приїздив єрусалимський патріарх Феофан III, який висвятив Езекиєля Курчевича на Єпископа володимирсько-берестейського. Патріарха приймав Петро Сагайдачний і провадив його з поштом 3000 козацьким до волоського кордону. Архімандритом тут став Антоній Калишевич.

Після смерті гетьмана Петра Сагайдачного його наступником став місцевий шляхтич Олівер Голуб, який був при Сагайдачному. Козаки тут побудували замок.

Після придушення селянсько-козацького повстання під керівництвом Павла Павлюка 1637–1638 років Трахтемирів було забрано у козаків і він відійшов до польської шляхти.

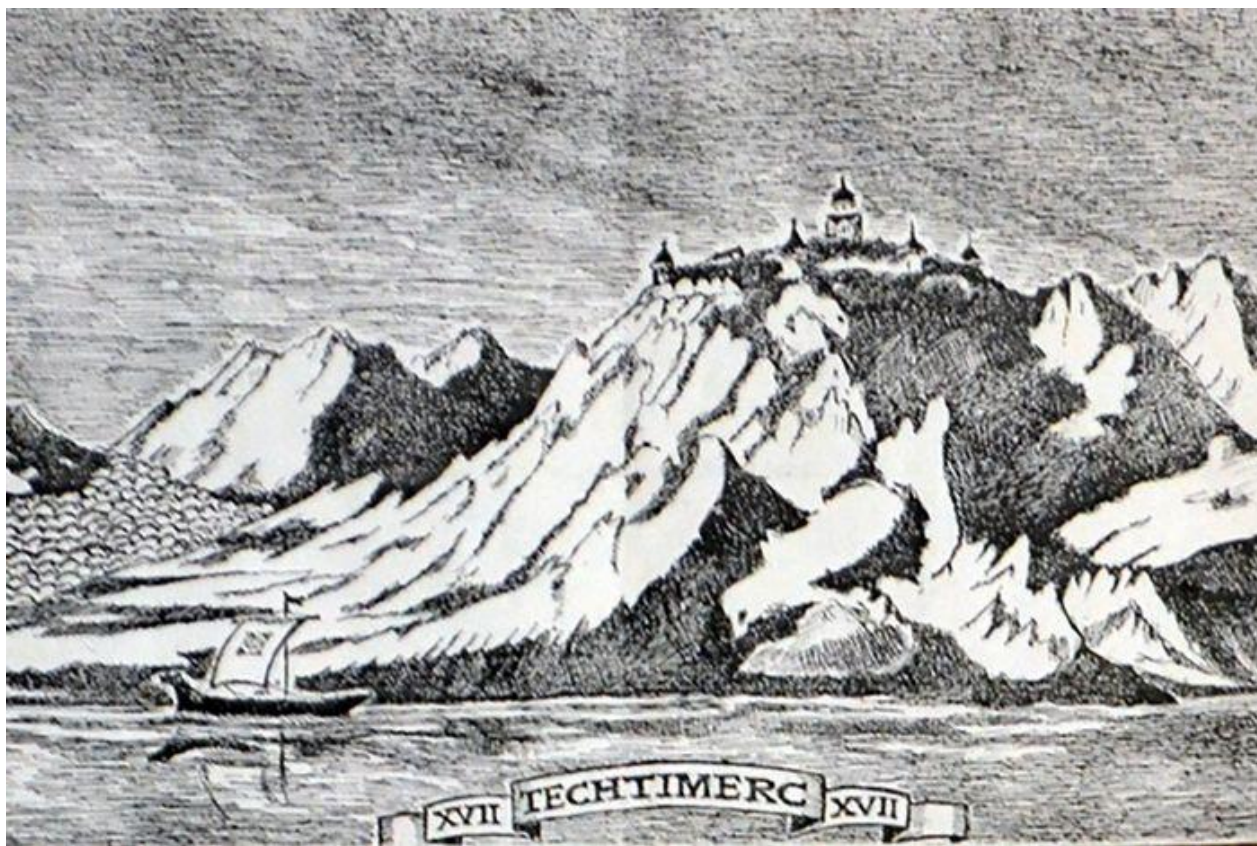
1638 року монастир виступив у ролі одного з центрів народного руху, Трахтемирів був визначений місцем перебування державного комісара для нагляду за реєстровими козаками. Після 1638 року комісаром в Трахтемирові був Пйотр Коморовський.

Під 1643 рік у джерелах вперше зафіксовані укріплення у Трахтемирові, які зображені також на карті Гійома де Боплана.

У 1648 році Богдан Хмельницький після бою під Жовтими Водами привіз до Трахтемирова в'язнів: Миколу Потоцького, Лядзіцького та Ляцинського, яких залишив тут у замку.

З початком національно-визвольної війни 1648 року козаки повернулися до Трахтемирова. У "Реєстрі Війська Запорозького 1649 року" Трахтемирів – центр сотні у складі Канівського полку. В січні 1650 року польський король Ян II Казимир Ваза формально надав Трахтемирів Війську Запорозькому. Трахтемирівський перевіз через Дніпро в цей час був важливим воєнним об'єктом.

Трахтемирівська сотня у кількості 167 козаків юридично оформлена за Зборівським договором у жовтні 1649 року. Протягом 1649–1667 років сотня була у складі Канівського полку.

Трахтемирівський шпитальний монастир на Дніпрі
<https://cdn.imagestack.io/AeOTnbpPyQ40OkRh>

Після Андрусівської угоди (30 січня ст. ст. 1667 року) Трахтемирів, хоч і був на правобережжі Дніпра, відійшов до Московського царства і був включений до Переяславського полку разом з околицею та лівобережними селами, біля Трахтемирівської переправи через

Дніпро. Із 1672 відомо про виробництво у Трахтемирові кам'яних жорен – промисел, яким Трахтемирів був відомий у 18–19 ст.

1678 року турки після Чигирини знищили повністю Трахтемирів. Запорожці відбудували Трахтемирівський монастир, саме в якому Юрій Хмельницький прийняв монаший чин.

Пізніше монастир був наданий гетьманом Іваном Мазепою Михайлівському собору в Києві.

З 1686 року Трахтемирів занепав. За так званим “Вічним миром” між Московією та Польщею була утворена нейтральна смуга між Трахтемировим та Чигирином, де було заборонено селитися.

Повторне заселення Трахтемирова почалося 1714 року, коли містечко повернулося під владу Речі Посполитої. З 1715 року Трахтемирів став звичайним “польським” містечком. Трахтемирів належав різним приватним власникам з числа польських шляхтичів.

1741 тут була вже церква. Зарубинецький монастир був відбудований і відданий греко-католицькому ордену Василіян.

Під час Коліївщини у серпні 1768 року гайдамаки під проводом Сави Майбороди спалили у Трахтемирові Василіянський монастир. Однак, за твердженням краєзнавця Лаврентія Похилевича, монастир ще існував у 1789 році – його тоді знову зайняли уніати.

Трахтемирів на карті XVIII століття
<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e7/XVIII-Trahtemyriv.jpg>

Трахтемирівська сотня згадується в 1781 році у складі Переяславського полку.

Село Трахтемирів, яке існувало поряд із монастирем, лежало переважно знизу, в заплаві. Селяни займалися риболовлю, садівництвом, мали декілька вітряків, але одним із головних їх занять було добування каменю – пісковіку. Лаврентій Похилевич писав: *“В отношении промышленном Трактомиров с давних времен известен по ломке и обделке жерновых камней, развозимых по всей почти Малоросии”*. Він також вказує на численні земляні фортифікації, які у 19 столітті ще були дуже помітними, та на стародавні кам'яні хрести.

“Как на высокой горе, так и на соседней с нею холмообразной возвышенности и на других холмах Трактомировских стоят каменные, грубообтесанные кресты, поставленные неизвестно в какое время. Высота их от 2,5 до 3 аршин (177–213 см). Возле них находится в разных расстояниях небольшие продолговатые камни поставленные стоймя. На некоторых из них высечены кресты. Так как в тамошней почве много камня песчаника: то и теперь иные ставят на общем кладбище подобные кресты и камни; но кресты и камни, разбросанные по холмам народ относит к незапамятной древности”.

Місцеві мешканці різних сіл півострова розповідають, що у хащах, десь в глибині лісу, вони ще й досі надібують на ті хрести, наприклад біля села Ромашки, на покинутій зарослій дорозі, або на старій дорозі із Ходорова на Великий Букрин, там де була корчма.

У Трахтемирові збереглося козацьке кладовище, з кам'яними хрестами різноманітних форм. Вважається, що перші поховання з'явилися тут ще за часів гетьмана Сагайдачного (приблизно у 1617 році).

На світлині давні козацькі поховання в Трахтемирові
<https://ukrainaincognita.com/wp-content/uploads/2022/09/trahtem26a.jpg>

Похилевич описує високий земляний оборонний вал, який тягнеться від Трахтемирова до села Луковиця і далі, і має близько 12 км довжини, і близько 6 метрів висоти. Він зазначає, що будівництво валу може датуватися і періодом до Русі.

Недалеко від Трахтемирова до затоплення було невелике село Монастирок. Лаврентій Похилевич пише, що саме на його території був розташований Трахтемирівський монастир, який утримувався запорозькими козаками, подібно до Межигірського. Краєзнавець зазначає, що права монастиря були підкріплені грамотами польських королів, а сам він служив для козаків сховищем їх військових скарбів та привілеїв. Також Похилевич наводить цитату Самійла Кішки, як запорожці ділили здобич після захоплення турецького військового судна:

“Срібло, злато на три часті паєвали:
Першу часть брали, на церкви накладали:
На святого Межигорського Спаса,
На Трахтомировський монастир
На святу січеву Покрову давали,
Которі давнім козацьким скарбом будовали.”

За люстрацією 1765 року: замку нема, тільки “двір”. Місто розташоване під горою, в місті є корчма, 27 осель. Місто назване Трахтемиров чи Черехчимерів.

У 1750–1769 роках містечко Трахтемирів було сотенним центром Трахтемирівської сотні. Сотня ліквідована у 1782 році, а її поселення увійшли до Переяславського повіту Київського намісництва.

Після другого поділу Речі Посполитої у 1793 році Трахтемирів перейшов під владу Російської імперії.

Із 1797 року Трахтемирів у складі Канівського повіту Київської губернії, належав російським дворянам Гудимам-Левковичам.

Наприкінці XIX століття Трахтемирів повернув статус містечка і був волосним центром Трахтемировської волості Канівського повіту.

До 1890 року у Трахтемирові 994 мешканці, Троїцька церква, церковно-парафіяльна школа, два водяні млини і багато вітряків. Славився виготовленням жорен для млинів із місцевого пісковика.

У 1900 році у Трахтемирові проживало 788 мешканців, в селі працювала земська школа.

Трахтемирів мав статус містечка із середини 17 століття і до 1925 року.

У міжвоєнний період після встановлення окупаційного російсько-більшовицького режиму в селі працювала семирічна школа.

Голодомор 1932–1933 років у селі Трахтемирів був частиною загального геноциду, реалізованого окупаційною російською більшовицькою владою. Село постраждало від примусової колективізації і тотальної конфіскації продовольства, що призвело до руйнації традиційного устрою життя та фізичного знищення місцевих селян.

Селян примушували вступати до колгоспів, відбираючи землю та реманент, а незгодних оголошували “куркулями” та репресували.

Вилучення останніх запасів їжі, зерна та навіть сухарів призвело до того, що люди вимирали цілими родинами.

Трахтемирів, який історично був козацькою святинєю, у 1932–1933 роках зазнав важких втрат, що вплинуло на його подальшу долю, призвівши до занепаду села.

Під час Німецько-радянської війни у жовтні 1943 року у районі села поблизу двох правобережних сіл Великого і Малого Букринів проходили запеклі бої під час форсування Дніпра військами Червоної армії. У результаті кривавого форсування Дніпра на Букринському плацдармі загинуло 250 тисяч солдатів.

Бійці пливли через Дніпро під шквальним вогнем німецьких військ, хто як міг: на човнах місцевих жителів, тримаючись за дерева, колоди, дошки, плащ-намети, напхані соломною і тонули тисячами. Російський письменник-фронтвик Віктор Астаф'єв згадував, що “коли з одного боку в Дніпро входили 25 тисяч воїнів, то на протилежному виходили не більше 5–6 тисяч”. Військам, які захопили ділянку Дніпра від с. Трахтемирова до с. Григорівки, гітлерівські війська чинили шалений опір, а бої були такими запеклими, що вода у Дніпрі була темно-кривавого кольору і солоною на смак. Отже, ті хто брав участь в операції на Букрині, за словами письменника, переживали справжнє пекло на землі.

У Трахтемирові є братська могила – місце поховання воїнів Червоної армії, які загинули під час запеклих боїв при форсуванні Дніпра у 1943 році.

В період після Другої світової війни майже всі села Трахтемирівського півострова дуже занепали через значні руйнування і загибель місцевих мешканців в часи Букринського плацдарму, радянську антиукраїнську політику в селах, де мешканцям не давали паспорти і не платили зарплати. А ще створення безглузлого Канівського водосховища, яке “з'їло” значну частину берега і створило аварійні умови для сіл, які не затопило.

Більшість чоловіків-односельчан Трахтемирова, мобілізованих у 1941–1943 роках, загинули.

У 1970-х при будівництві Канівського водосховища та затопленні сіл усіх мешканців примусово евакуювали, а їхні домівки та місцеві архітектурні пам'ятки зносили. Евакуація селян відбувалася незалежно від їхнього бажання, тому до початку затоплення мешканців у селах не залишилося. Внаслідок цього села Монастирок та Зарубинці були відселені, село Трахтемирів також практично обезлюдніло.

У 1989 році в Трахтемирові проживало 19 мешканців.

За переписом 2001 року в селі – 9 жителів.

У 2017 році в Трахтемирові офіційно проживало 2 особи.

У 2025 році жителями села також залишались 2 особи.

Від початку 1990-х років щоліта в околицях села діяв козацький спортивно-вишкільний табір “Трахтемирівська січ” Українського дитячо-юнацького товариства “Січ”.

*На світлині хата XIX ст. у селі Трахтемирів
<https://expedicia.org/wp-content/uploads/2021/10/22.jpg>*

Відомі люди пов'язані з Трахтемировим.

Остафій Дашкевич – черкаський і канівський староста був першим дідичем у Трахтемирові.

Князь Богдан Ружинський – один із перших гетьманів реєстрового козацтва, який мав свою резиденцію у Трахтемирові (період гетьманування 1575–1576 роки). Призначений на цю посаду після рефор-

ми Стефана Баторія. Трахтемирівський замок слугував штаб-квартирою для гетьманів реєстрового війська.

У Трахтемирівському монастирі жив син гетьмана Богдана Хмельницького Юрій Хмельницький.

У Трахтемирові 1 січня 1924 року в селянській родині народився та закінчив семирічну школу відомий український поет-сатирик, байкар Петро Красюк. У 1943 році він був вивезений гітлерівцями на примусові роботи до Німеччини.

У 1994 році на території села утворено історико-культурний заповідник «Трахтемирів». Площа заповідника становить 590 гектарів. На його території розташовано 81 археологічна, 9 історичних та 9 природничих пам'яток. Серед них – стоянка часів мустьєрської культури (120–130 тисяч років тому), Трахтемирівське скіфське городище, залишки храмів літописного Трахтемирівського монастиря, багаточислове поселення на горі Городки, козацький цвинтар в селі Трахтемирів, пам'ятки природи.

На території села також утворено Регіональний ландшафтний парк – перший приватний заповідник АТЗТ «Аграрно-екологічне об'єднання Трахтемирів». Перетворення Трахтемирова у приватний заповідник фактично було захопленням території у приватну власність. Відселяючи село, у пустих хатах ламали стіни та печі, після чого за кілька років вони падали самі. Для будівництва маєтку нового власника зруйнували і частину старовинного козацького цвинтаря.

На світлині знак при в'їзді в Регіонального ландшафтного парку "Трахтемирів"

В наступні роки Регіональний ландшафтний парк розвивався як мисливське господарство закритого типу. На території Державного історико-культурного заповідника, на місці знесеної сільської школи, був побудований мисливський будинок экс-голови «Нафтогазу України» Ігоря Бакая, зведений вертолітний майданчик, була завезена велика кількість тварин з метою проведення полювань “на найвищому рівні”. При цьому знищено дитячий табір «Салют». Власник А. Слоневський заявляв про те, що в його угіддях відпочиває верхівка української влади.

2014 року, після Євромайдану та втечі колишніх власників маєтку, вхід на територію ландшафтного парку є вільним, паркан навколо колишнього маєтку демонтовано. У березні 2015 року мисливський будинок Бакая згорів.

Джерела

1. Бібліографічне посилання: Жарких М.І. Трахтемирів, село [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=trakhtemyriv_selo (останній перегляд: 23.02.2026)
2. Визволення Києва і битва за Дніпро. Як це було. URL: <https://naurok.com.ua/vizvolennya-kieva-i-bitva-za-dnipro-yak-se-bulo-foto-64714.html>
3. Жарких М. І. Трахтемирів [Архівовано 13 березня 2016 у Wayback Machine] // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2013. – Т. 10 : Т – Я. – С. 138–139. – ISBN 978-966-00-1359-9.
4. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 210–211.
5. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. – Вид. 2-ге, доповнене, уточнене і виправлене. – Київ : Стилос, 2005. – С. 149–150.
6. Крикун М.Г. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. – Львів: Україна модерна, 1999, Т. 2–3.
7. Леп’явко С.А. Трахтемирів і козацька реформа Стефана Баторія. В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного

розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських читань. К. –Черкаси, 1995.

8. Михняк М. К. Із сивої давнини. URL: <https://olddniپر.org.ua/village/trakhtemyriv/item/19-iz-syvoi-davnyny?tmpl=component&print=1>

9. Парінкоза І. Ю. У зарубського броду або темничий Трахтемирів [Архівовано 11 жовтня 2021 у Wayback Machine.]

10. Петрашенко В.О., Максимов Є.В. Трахтемирів: подорож у давнину. К., 2001.

11. Таємничий Трахтемирів. Цвинтар, Монастирок та Зарубинці. URL: <https://ukrainaincognita.com/mista/taiemnychuу-trakhtemyriv-tsvyntar-monastyrok-ta-zarubyntsi>

12. Толочко О. П. Заруб [Архівовано 5 серпня 2016 у Wayback Machine] // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е – Й. – С. 279. – ISBN 966-00-0610-1.

13. Трахтемирів – державний історико-культурний заповідник. URL: <http://trakhtemyriv.org.ua/>

14. Трахтемирів: місце сили, величі та козацької слави. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20240713-trakhtemyriv-mistse-syly-velychi-ta-kozatskoyi-slavy>

15. Трахтемирів // Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. – Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. – Буенос-Айрес, 1966. – Т. 8, кн. XV : Літери Ст – Уц. – С. 1924.

16. Трахтемирів // Шевченківська енциклопедія : у 6 т. / Гол. ред. М. Г. Жулинський. – Київ : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. – Т. 6: Т–Я. – С. 285–286.

Віталій Орловський

кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, член Донецького відділення НТШ

УКРАЇНСЬКА КЛУНЯ

Клу́ня – господарча будівля для зберігання необмолочених снопів, сіна, полови та обмолоту збіжжя, коли настануть морози. Клу́ня або сто́дола – була найбільшою господарчою спорудою в яку звозили зібрані з поля снопи збіжжя. Про клуню в народі створили поговірки: “Добрий квітень, мокрий май в клуні в серпні зроблять рай”, “Якщо в стодолі кометиться (тобто молотять зерно), то в хаті веселиться, а коли тихо, то гостює лихо”. Клу́ня дуже цінувалася у господарстві. Коли її закладали, то під перший стовп сипали тридев'ять усяких зернин, щоб із клуні збіжжя не виводилося. На стріху клуні часто клали старе колесо, щоб на ньому влаштували гніздо лелеки – вважалося, що це оберігає від пожежі.

Клуні були у кожному українському селі. Також вони широко поширені у Білорусії та в більшості областей європейської частини Росії.

Слово клуня, очевидно, є запозиченням із балтійських мов, утворене від слова *kloti* – слати, простилати, класти (*лит. kluonas – мік, стодола, клуня*). Слово сто́дола ймовірно, є давнім запозиченням із польської мови *stodoła* або чеської *stodola*.

За віруваннями східних слов'ян, сто́дола була місцем проживання стодольника (огуменника), одного зі злих духів, найлютішого помічника “дворового”. На Московщині він був відомий як овинник (*від овин – сто́дола*), у Білорусії – ёўнік (*від ёўня – сто́дола*) чи асетнік (*від асець – осить*).

В різних регіонах України клуні відрізнялись розмірами і формою, завдяки встановленню кількох сох створювалася можливість необхідного простору для обмолоту зерна і влаштування прорізу для в'їзду возів зі снопами. Крім клунь, побудованих в одному рівні, зводились клуні верхові – у вигляді двоповерхового зрубу, без ями у нижній частині.

*На світлині клуня із села Видраниці Старовижівського району
Волинської області*

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8e/%D0%9A%D0%BB%D1%83%D0%BD%D1%8F_%D0%B7_%D1%81_%D0%92%D0%B8%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%96_%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B6%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%80-%D0%BD%D1%83_%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%BE%D0%B1%D0%BB.jpg

Стодолу будували осторонь від хати та інших господарчих будов з міркувань пожежної безпеки, забезпечуючи легкий доступ до неї во-зів зі снопами. Ворота робили широкими, щоб всередину міг заїхати віз, а для зручності стодолу споряджали двома воротами: в одні заїз-див завантажений віз, у другі виїздив порожній. У стодолу складали зжаті снопи. У разі дощовитої осені у стодолах проводили обмолот та віяння хліба – на спеціальному майданчику – току.

На світлині клуня із села Петрівці Миргородського повіту Полтавської губернії

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:32-110->

[0065_%D0%BA%D0%BB%D1%83%D0%BD%D1%8F_%D0%B7_%D0%94%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%83_%D0%B1%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%8F.jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:32-110-0065_%D0%BA%D0%BB%D1%83%D0%BD%D1%8F_%D0%B7_%D0%94%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%83_%D0%B1%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%8F.jpg)

На світлині клуня вкрита очеретом, Батурин

<https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%A1%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B0&stable=1>

Клуни в Україні мали не тільки різні розміри, форми, а й назви. Наприклад, на Прикарпатті – *стодола*, у Карпатах – *боїще*, *боїско*, на Поліссі, крім відомої назви *клуня*, зрідка вживали також *тік*, *ток*, *стодола*.

Тік у клуні робили з глини. В Україні клуні мали високі дахи і низькі стіни з високими, найчастіше двостулковими, в'їзними воротами. У плані клуні мали квадратну, прямокутну, або наближену до овалу форму. Дахи у клунях тримались на ключинах, які лежали на сволоку, покладеному на поставлені в ряд сохи (міцні жердини з суцільного дерева) – основні конструкційні елементи стіни.

Залежно від місцевості стіни бувають на сохах і виплетені із лози, очерету, або зроблені зі зрубів (дерев'яні) – на Кубані, подекуди на Полтавщині і південному Поділлі, або з ліски – плетеного верболозу обмані глиною з кізяком – на Полтавщині та Київщині.

На Полтавщині їх забивають дошками вертикально, на Поліссі та в Карпатах роблять зрубними. Різновидом багатокутних клунь є семи- і восьмикутні споруди, за формою наближені до овалу. Будували їх із соснових плах колод, розколотих надвоє вздовж, з'єднаних по кутах замками.

На півдні Чернігівщини, на Київщині та у південній частині Волині клуні робили з ліски, але не обмазували їх глиною. На півночі Волині та на Чернігівщині, а також і в Галичині клуні завжди рубані, притому на північному заході Чернігівщини трапляються також клуні шестикутної форми, які ніде більше в Україні невідомі, але досить поширені в Білорусії.

Спосіб будування клунь на сохах (стовпах) має багато спільного із способом будування хат. Вбивають у землю чотири сохи по кутах, потім ще чотири там, де мають бути ворота (по дві під кожні) та ще дві дуже високі сохи, щоб підтримувати гребінь стріхи. На ці сохи (за винятком двох високих) кладуть ощеп (бруси і колоди для зведення стін дерев'яних будівель), а потім між сохами, де мають бути стіни, вбивають кілки, що одним кінцем входять в землю, а другим в ощеп. Кілки обв'язують очеретом або обплітають хмизом, а іноді й обмазують зверху глиною. Від ощепу до поздовжньої балки, що лежить на двох вищих сохах, кладуть крокви (два бруси, з'єднані в горішній частині під кутом і закріплені долішніми кінцями до стін будівлі, на яких тримається дах), зв'язані поперечними бантинами, та покривають все соломою.

Зрубні клуні ставлять так само, але для стін не вбивають сох, а бруси кладуть у зруб. В клунях на півночі України та в Галичині стріхи ставлять далеко меншого розміру, ніж у південній Україні.

На Полтавщині, а особливо на Катеринославщині, на Херсонщині і на Кубані, стіни клуні бувають заввишки біля аршину (71 сантиметр), а решту будови становить тільки висока стріха.

На Сумщини зустрічались клуні такої конструкції: дах клуні, завтовшки біля 25 см, критий житньою соломою або очеретом, мав шатровий тип. Кут нахилу даху був біля 45° , тому сніг на ньому майже не тримався. Будівництво клуні починалося із вкопування в землю чотирьох сох із стовбура дуба, очищеного від кори. Нагорі сохи зв'язувалися між собою сволоками, на які клалися ключини, що утворювали конусоподібний шатровий дах. Стіни клуні робилися із лози, або ліщини на взірець тину, їх висота, як правило, не перевищувала 1,5 – 2,0 метри. Нависла над такими стінами стріха применшувала їх невелику висоту і здавалося ніби стін майже немає. Клуня відрізнялася від інших господарчих споруд своїм зовнішнім виглядом. Загальна висота клуні, біля 6,0 – 6,5 метрів. Довжина стін 9 метрів. Двері, через які люди входили в клуню, були вмонтовані у величезні в'їзні ворота. Ширина воріт 3 метри і, приблизно, така ж їх висота. В'їзні ворота призначались для того, щоб через них у клуню могла в'їхати гарба із збіжжям або сіном. Клуня не мала фундаменту, але не зважаючи на це та відсутність несучих (капітальних) стін, вона за міцністю перевершувала всі інші господарчі споруди. Про просідання стін і говорити годі. Міцність і довговічність клуні забезпечувалась використанням у її будівництві сох – головного конструктивного елементу клуні. Сохи у клуні виконували подвійну роль, замінюючи не тільки відсутній фундамент, але й несучі стіни.

Підлога в клуні у межах сох була земляна і вкривалась шаром глини, тобто там робилась долівка подібна до тієї, яку раніше робили у сільських хатах.

При будівництві клуні використовувались лише природні матеріали (дерево, солома, очерет).

Часто клуні мали близьку до кола форму, або овалом витягнуту 8-бічну форму.

Конструктивно будова клуні може відрізнитись не лише в різних регіонах, але, навіть, і в одному поселенні. Деякі розбіжності існують і у функціональному призначення клуні у господарчій діяльності.

На півночі України, з браком сонячного світла і погожих днів, стодоли використовували для сушіння хліба, для чого в них влаштовували спеціальні снопоосушарки.

На Чернігівщині така сушарка називалася *осить*. Це була вимощена цеглою яма, де розкладали вогонь, з навісом чи зрубом, на якому зверху клали снопи. Снопи могли розвішувати і на вішалах – спеціальних конструкціях із жердин. На Чернігівщині також до клуні робили прибудову для сіна.

Стодоли з ямними печами були поширені переважно на півдні і сході Східної Європи. На півночі і заході будували двоповерхові стодоли, де на першому поверсі розміщувалась піч-кам'янка, а на другому розкладали снопи.

На заході і північному заході Східної Європи стодоли або *риги* були часто одноповерховими. У них піч і колосники розташовувалися в одному приміщенні. В Естонії стодола була суміщена з житловим приміщенням (*ест. rehetare, rehielamu*). До опалюваної хати (*rehetuba*) прибудовували холодну комору (*kamber*) і тік (*rehealune*). У хаті після жнив сушили снопи. На току молотили зерно, в іншу пору року там тримали худобу. Комори використовувалися для зберігання хліба, а також для проживання в теплу пору року.

Снопи насаджувалися на колосники або гузирями догори, або навперемінно гузирями вниз і уверх. Після встановлення снопів двері на верхній ярус щільно зачиняли, а на нижньому – розводили вогонь. Доступ до ямної печі здійснювався через спеціальний лаз, пророблений зі сторони, протилежної входу. Паливом часто слугувала солома, але для цього краще підходили осикові дрова. Сушіння тривало доти, поки з димаря нагорі не переставав виділятися білястий дим.

Сушіння в *оситі* проводилося безпосередньо продуктами горіння, що створювало деякі проблеми. Оскільки у димовому газі міститься вода, яка випаровується з палива, вона осаджується на снопах перш ніж вони прогріються. Для видалення цієї води потрібно витратити додаткову кількість палива. Крім того, дим надає зерну та одержаному з нього борошну неприємний присмак, а прокопчена солома – це поганий корм для тварин. Вогонь в оситі необхідно підтримувати так, щоб полум'я високо не підіймалось, інакше колосники можуть загорітися, а зерно і солома стануть сильно прокопченими.

У самій стодолі або прибудовах до неї (*половнях, половниках*) також могли зберігати соломку і полови, яка використовувалась на корм худобі (*токові корми*).

Клуня – ідеальне приміщення і для зберігання зерна. Місцем для зберігання зерна вибирали засторонки, тобто ту частину клуні, що знаходиться між її краями та сохами. Зерно засипається у спеціальні засіки, що нагадують величезні діжки. Засіки робили із плетеної житньої соломи і, рідко, з дерева, як звичайні діжки. Така засіка вміщує близько

200–300 кг зерна. Закладене в таких умовах зберігання зерно не має запаху затхлості чи цвілі.

Цвіль у клунях відсутня, хоча вона може з'являтися в період довготривалих дощів, але після їх припинення – відразу ж зникає.

Під час виснажливого молотіння в клуні, у працівників ніби з'являється додаткова енергія і вони можуть працювати протягом дня без особливого напруження, на противагу тай же праці на току просто неба.

Клуня була ідеальним приміщенням для відпочинку, там швидко знімалась втома. Цьому сприяла свіжість повітря з ароматом сіна, яке можна ототожнити з тим, що буває у післягрозовий час. Вдень у клуні приємна прохолода, а вночі тепло, також там не дошкуляли мухи і комарі.

В народі існувала думка про цілющі властивості клуні. Там комфортно спати на сіні – у тіло ніби входить якась легкість чи енергія.

При зберіганні в клуні свіжого молока воно декілька днів не скисає, а покладений на зберігання сир не пліснявіє. Навіть у літню спеку населення зберігало у клунях свіже м'ясо, розвішуючі його шматки у верхній частині на сволоках. Так само тут зберігається засолене сало, яке також розвішували у торбинках на сволоках. Та найпоширеніший спосіб зберігання сала у нижній частині клуні у боднях. Там воно зберігалось краще, не втрачаючи тривалий час (до півроку) своїх початкових властивостей.

З огляду на підмічені в народі деякі якісні властивості клуні, можна припустити, що в ній концентрується якась надлишкова енергія. Проте таке припущення підлягає детальному дослідженню.

Таку “оргонову енергію” виділив і досліджував лікар Вільгельм Райх у своєму винаході “акумуляторі оргону”, названому в його честь “камерою Вільгельма Райха”.

Джерела

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – Київ: Довіра, 2006. – С. 291–292.
2. Камера Райха. URL: <https://zhalibin.com/kamera-rajha/>
3. Клуня: різновиди та способи зведення. URL: <https://mamayeva-sloboda.kyiv.ua/publ/klunya-riznovydy-ta-sposoby-zvedennya/>
4. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 4. – С. 192.
5. Стодола // Словник української мови : в 11 т. – Київ : Наукова думка, 1970–1980.
6. Українська сільськогосподарська енциклопедія: у 3-х т. / відпов. ред. Р. Пересипкін. – 1970–1972.

ІСТОРИЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

УДК 669.297

Леонід Шпильовий,

канд. техн. наук, ст. наук. співробітник Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М.П. Семененка НАН України, Київ, Україна, E-mail: mineraltech.azov@gmail.com

Володимир Білецький

д-р техн. наук, професор (Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”), e-mail: biletisk@i.ua, https, ORCID-0000-0003-2936-9680

ДО ІСТОРІЇ ГЕРМАНІЄВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У 1885 році на руднику «Himmelsfürst Fundgrube», неподалік від міста Фрайберг (Саксонія), було виявлено новий мінерал срібла – аргіродит Ag_8GeS_6 . Знайдений мінерал викликав великий науковий інтерес завдяки вмісту в ньому нового хімічного елемента – германію, відкритого 1886 року німецьким хіміком Клементсом Вінклером¹ при хімічному аналізі мінералу. Вченому вдалося вилучити цей елемент; елемент отримав назву германій в честь батьківщини Вінклера. Аналізом тетрахлориду германію GeCl_4 вчений визначив атомну масу германію, а також дослідив кілька хімічних сполук германію.

До кінця 1930-х років германій не знаходив застосування у промисловості. Під час Другої світової війни германій використовувався в деяких електронних пристроях, переважно в діодах. Суттєвий попит на германієві напівпровідники та лінзи, зумовлений розвитком електроніки та оптики, з'явився після війни, коли було успішно освоєно промислову технологію вирощування монокристалів германію за методом Яна Чохральського (Jan Czochralski).

¹ **Клеменс Вінклер** ([нім. Clemens Alexander Winkler](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%81_%D0%92%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D1%80); 26 грудня 1838, Фрайберг (Саксонія) — 8 жовтня 1904, Дрезден) — німецький хімік-металург, відкривач хімічного елемента германію.
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%81_%D0%92%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D1%80

Широке використання гафнію у промисловості розпочалося в середині ХХ століття у зв'язку з розвитком напівпровідникової техніки – виробництва транзисторів та діодів.

Бурхливі технологічні трансформації сучасної цивілізації перетворили германій на матеріал ХХІ ст. Сьогодні германій використовується у вузькопрофільних, але стратегічно важливих галузях. Завдяки прозорості в інфрачервоній області спектру металевий германій надвисокої чистоти має стратегічне значення у виробництві оптичних елементів інфрачервоної оптики: лінз, призм, оптичних вікон датчиків. Найбільш важлива сфера застосування – оптика тепловізійних камер, які працюють в діапазоні довжини хвиль від 8 до 14 мікрон. Такі пристрої використовуються в системах пасивного теплобачення (тепловізори), воєнних системах інфрачервоного наведення, приладах нічного спостереження, протипожежних системах. Германій також застосовується в ІЧ-спектроскопії в оптичних приладах з високочутливими датчиками (давачами, сенсорами). Оптичні деталі з Ge мають високі показники заломлення (4,0) і вимагають обов'язкового проясненого покриття. Найбільш помітні фізичні характеристики оксиду германію (GeO_2) – його високий показник заломлення і низька оптична дисперсія. Ці властивості знаходять застосування у виробництві ширококутних об'єктивів камер, мікроскопії, та оптичного волокна. Тетрахлорид германію використовується у виробництві оптоволокна. Сплав GeSbTe використовується при виробництві DVD дисків.

Телурид германію використовується як стабільний термоелектричний матеріал і компонент термоелектричних сплавів (термо-ЕДС 50 мкВ/К).

В ядерній фізиці германій широко використовується як матеріал для детекторів гамма-випромінювання. Найбільша частка використання – у виробництві оптичних волокон для високошвидкісного інтернету і телекомунікацій (34 %), інфрачервоної оптики, зокрема тепловізорів, систем нічного бачення, військової та медичної техніки (22 %), каталізаторів для полімеризації (21 %), багаточарових фотоелектричних елементів, у мікроелектроніці, оптоелектроніці, металургії. Застосовується також для виготовлення спеціального скла та сплавів, люмінофорів та ін.

Вперше промисловий випуск германію освоєно в США з цинкових руд у 1948 році – вироблено 400 кг. У 1958 році світове ви-

робництво в капіталістичних країнах склало 42-43 т, а в 1960 р. – 68-70 т; при цьому лише в США, Японії і Бельгії виробили 60 т .

За даними Геологічної служби США (USGS), світове виробництво первинного германію вже у 2021 р. сягнуло 165 т . За прогнозами, до 2030-го попит на германій становитиме 320-400 т на рік, а його виробництво зросте майже в півтора рази . Основними продуцентами та споживачами германію є високотехнологічні підприємства та наукові установи Бельгії, Німеччини, Канади, Китаю, Росії, США, Франції, Японії. При цьому, глобальна пропозиція германію є дуже концентрованою: 83 % виробництва зосереджено у Китаї .

Германій належить до рідкісних розсіяних в природі елементів. Загальний вміст германію в земній корі $1,5 \cdot 10^{-4}$ %, тобто вищий, ніж, наприклад, стибію, срібла, бісмуту . Внаслідок незначного вмісту в земній корі та геохімічної спорідненості з деякими широко розповсюдженими елементами германію властива обмежена здатність до утворення власних мінералів; частіше знаходиться у кристалічних ґратках інших мінералів. Тому власні мінерали германію зустрічаються дуже рідко. Майже всі вони представляють собою сульфосоли: германіт $\text{Cu}_2(\text{Cu}, \text{Fe}, \text{Ge}, \text{Zn})_2 (\text{S}, \text{As})_4$ (6 – 10 % Ge), арґіродит Ag_8GeS_6 (3,6 – 7,0 % Ge), конфільдит $\text{Ag}_8(\text{Sn}, \text{Ge}) \text{S}_6$ (до 2 % Ge) та інші рідкісні мінерали (ультрабазит, ранерит, франкеїт) . Основна маса германію розсіяна у земній корі у великій кількості гірських порід і мінералів.

Германій концентрується в родовищах багатьох металів – в сульфідних рудах кольорових металів, в залізних, нікелевих, вольфрамових рудах, в деяких окисних мінералах (хроміті, магнетиті, рутилі та інш.), в гранітах, діабазях і базальтах. Германій присутній майже у всіх силікатах, в деяких родовищах кам'яного вугілля і нафти .

В залежності від складу вихідної сировини застосовують різні способи первинної обробки матеріалу з метою отримання більш багатих за вмістом германію продуктів – германієвих концентратів. Технологія отримання германію полягає в перетворенні діоксиду в тетрахлорид германію, очищенні останнього і зворотного перетворення тетрахлориду в діоксид з наступним відновленням діоксиду.

Первинна обробка вихідної сировини зазвичай полягає у вилуговуванні сірчаною кислотою або відновлювальній плавці. Якщо вихідна сировина містить сульфідні, вилуговуванню передують

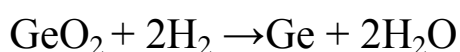
окиснювальний випал. При вилуговуванні сировини 10-15 %-ною сірчаною кислотою германій (разом з кадмієм, цинком, арсеном, частиною заліза) вилучається в розчин. Основна маса свинцю у вигляді сульфіту залишається в кеці (осаді) . З розчину виділяють германієвий концентрат одним з наведених нижче способів.

Сульфатизуючий випал матеріалу. Для переводу германію та інших складових вихідної сировини в сульфати нагрівають вихідний матеріал з сірчаною кислотою при 450-500 °С; далі вилуговують продукт сульфатизації розбавленою сірчаною кислотою. В процесі випалу основна частина арсену сублімується з газами у складі As₂O₃. Сульфатизуючий випал можна проводити в киплячому шарі, подаючи у піч гранульований матеріал, отриманий на чашовому грануляторі. Із сірчаноокислого розчину виділяють германій

Сублімація GeS у відновлюваному середовищі. Цей метод, заснований на леткості GeS, застосовують для вилучення германію з рудних концентратів, пилу та інших видів сировини. Матеріал нагрівають в присутності сульфідизуючого агента (піриту або сірки) при 800-900 °С в середовищі генераторного газу (суміш CO + H₂). Відгони з вмістом сульфідів германію, арсену, свинцю, вловлюють в пилових камерах і мішечкових фільтрах. Відгони піддають окиснювальному випалу при 550 °С для відгонки оксиду арсену. Залишок являє собою германієвий концентрат .

Для відносно багатого вихідного матеріалу ефективним способом концентрування германію є відновлювальна плавка в присутності міді з отриманням сплаву міді з германієм. Плавку проводять у відбивній (рефлекторній) печі. В шихту, окрім коксу, вводять флюсуєчі компоненти – соду, кварцовий пісок, глинозем, вапно. Отриманий сплав міді з вмістом 3-4 % германію розчиняють у соляній кислоті (або розчині хлорного заліза при пропусканні хлору). З розчину дистиллюють GeCl₄.

Гідролізом тетрахлориду в результаті низки технологічних операцій германій вилучають у вигляді оксиду GeO₂, який відновлюють воднем при 600 °С до простої речовини :

Для вилучення германію з бідних розчинів (0,01- 0,10 г/л Ge) розроблені екстракційні і йонообмінні способи його вилучення і концентрування.

Екстракція. З солянокислих розчинів з високою концентрацією соляної кислоти (9-11 н. HCl), в яких містяться недисоційовані молекули GeCl_4 , германій селективно екстрагується сумішами вуглеводнів, зокрема гасом. Коефіцієнти розподілу в зазначених межах кислотності змінюються від 680 до 4900. Разом з германієм екстрагується лише хлорид арсену AlCl_3 . З органічної фази германій реекстрагують водою, отримуючи реекстракти із ступенем концентрування в 100 і більше разів .

Екстракцію гасом можна використовувати для вилучення і концентрування германію при обробці соляною кислотою пилу металургійних переділів, золи топок теплоцентралей і інших матеріалів. При обробці концентрованою кислотою і нагріванні GeCl_4 відганяється і поглинається з газової фази гасом, що суттєво спрощує технологію.

Сорбційні методи. Германій сорбується із слабколужних розчинів на аніонітових смолах, а з слабкокислих розчинів – на катіонітах . Для десорбції використовують соляну кислоту або 5-10 % -ний розчин гідроксиду натрію. Йонообмінна сорбція германію менш вибіркова, ніж екстракція, і мало використовується у промисловій практиці. Відомий також спосіб сорбції германію на сорбенті, насиченому таніном або танінвмісним дубовим екстрактом. У цьому випадку германій селективно сорбується, утворюючи комплексну сполуку з таніном. За таким способом в якості носія таніну використовується смола (полімер), яка не є йонообмінником, але якій властивий слабкий позитивний заряд завдяки наявних аміногруп. Вона сорбує негативно заряджений колоїд – танін. Сорбцію проводять з 0,1н. сірчано-кислих розчинів до насичення. Ємність сорбенту 20-25 мг Ge на 1 г сорбенту. Після насичення сорбент промивають водою і германій десорбують 9-10 н. HCl . З отриманих в результаті екстракції або йонного обміну розчинів з підвищеною концентрацією германію осаджують германієвий концентрат.

Отримання германієвих концентратів. Германієві концентрати виділяють із сірчано-кислих розчинів, осаджуючи малорозчинні сполуки або використовуючи метод цементації. Виділенню концентрату інколи передують очистка розчинів від арсену. Вихідні розчини, з яких виділяють германієвий концентрат, містять від ~0,01 до 1-2

г/л і більше германію. В залежності від складу розчинів застосовують різні методи отримання концентратів .

Осадження таніновмісними речовинами. З бідних розчинів (наприклад, надсмольних вод) германій досить повно осаджується таніном – фенольною природною сполукою рослинного походження (або дубовим екстрактом з вмістом таніну), який утворює з германатіонами малорозчинну комплексну сполуку складу $H_2[GeO_3C_{76}H_{52}O_{46}WH_2O]$. Ця сполука повністю осаджується із слабокислого розчину (0,3-0,5 г/л H_2SO_4). Додавання осаджувача строго дозується з огляду на те, що комплекс розчинюється при надлишку таніну. Осад після сушки озолують (озолення, англ. – ashing) при 500-550 °С. Зола – германієвий концентрат, – містить 20-45 % GeO_2 .

Співосадження германату магнію. При вмісті в розчинах 1-2 г/л Ge з розчину добавкою оксиду магнію виділяють германат магнію Mg_2GeO_4 . Осадження ведуть при рН = 4,9~5,5 . Разом з германатом магнію осаджуються гідроксиди міді, цинку. Осади містять 8-10 % Ge.

Співосадження з гідроксидом заліза. З бідних розчинів з концентрацією германію 0,01-0,02 г/л германій виділяють співосадженням з гідроксидом заліза (III) (після очистки розчину від арсену). В розчин добавляють сульфат заліза і створюють рН = 8,5-5-9,0 добавкою розчину амоніаку. Вміст германію у сухому гідратному кеці (кек – від англ. cake – твердіти) та його вилучення в осад залежать від складу вихідного розчину. При осажденні з бідних розчинів вилучення не перевищує 30 % .

Нормальний потенціал германію – 0,15 В. Це дозволяє виділити германій з розчинів цементацією на цинковому пилу. Регулюючи кількість цинку, що додається, виділяють германій разом з міддю і арсеном, залишаючи в розчині кадмій. Розчиненням цементного осаду і повторною цементацією на цинку можна отримати германієвий концентрат з вмістом 4-7 % германію. Для напівпровідникової електроніки потрібен германій з питомим опором 50-60 Ом·см. Для цього вміст домішок у германії не повинен перевищувати $\sim 10^{-8}$ - 10^{-9} . Необхідна чистота досягається застосуванням не лише хімічних методів очистки, а й додатково кристалізаційних методів. З германію, очищеного цими методами, надалі отримують монокристали.

В процесі приготування монокристалів в германій вводять дозовану кількість домішок з метою отримання германію з електрон-

ною (n-тип) або дірковою (p-тип) провідністю і певними значеннями питомого опору. Таким чином, отримання германію із заданими електричними характеристиками складається з двох стадій: 1) очистка германію методами фракційної кристалізації; 2) отримання монокристалічного германію .

Світлина 1. Монокристал германію

Германій – крихкий, сріблясто-білий напівметал, напівпровідник. Кристалічна ґратка стійкої модифікації, кубічна. Температура кипіння – 2850°C , температура плавлення $938,25^{\circ}\text{C}$, густина германію – $5,33\text{ кг/дм}^3$. Легований галієм германій в тонкій плівці можна привести у надпровідний стан .

Германій стійкий до дії кислот і лугів, розчинний у царській горілки і лужному розчині перекису водню.

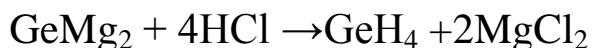
Гідроксид германію $\text{Ge}(\text{OH})_2$ осаджується лугами з водяних розчинів, що містять йони Ge^{2+} у вигляді помаранчевого осаду. Гідроксид германію амфотерний. При розчиненні в лугах утворюються германіти (наприклад, NaHGeO_2) .

Сульфід германію – GeS_2 (білого кольору) і GeS (коричневого кольору) . Моносульфід германію GeS отримують при відновленні GeS_2 воднем або в результаті його дисоціації. Розчиняється у соляній кислоті і розчинах лугів.

Германій утворює легколеткі галогеніди GeX_4 (де X – F, Cl, Br, I). Для технології важливе значення має тетрахлорид GeCl_4 . Тетрахлорид германію – безбарвна рідина з точкою кипіння 83°C . Розчинність GeCl_4 в соляній кислоті суттєво залежить від концентрації

кислоти. В 16 н. НСІ розчинність складає лише 0,88 г GeCl_4 . В розчинах з концентрацією нижче 6 н. НСІ тетрахлорид германію гідролізується з виділенням гідратованого діоксиду германію .

Германій з воднем утворює сполуки, подібні силанам – гідриди GeH_4 , Ge_2H_6 і Ge_3H_8 . Моногерманій GeH_4 – безбарвний газ. Його можна отримати розкладом германіду магнію соляною кислотою :

GeH_4 дисоціює на германій і водень при температурі вище 200 °С. Інші германоводні – безбарвні рідини.

У СРСР пошуки сировинних джерел для виробництва германію активізувалися після появи зацікавленості промисловості в германії як напівпровіднику. Було відомо, що германій може отримуватись як супутній продукт у процесі видобутку вугілля та збагачення вугільних пластів, де германій присутній у слідових концентраціях. Технологічно реалістичні способи створення ланцюга доданої вартості, підтверджені світовою практикою – вилучення з германієносних лігнітів і вилучення на коксохімічних заводах із бітумінозних вод .

Пріоритет промислового виробництва германію з продуктів коксохімічного виробництва на теренах колишнього СРСР належить Україні.

У 1940 році в «Укрдірідмет» (м. Одеса) обладнали напівпромислову установку для вилучення германію із флюсів коксохімічних заводів Донбасу. На цій установці на початку 1941 року отримали перші десятки грамів діоксиду германію .

У 1947 році відновили роботи по германію, перервані війною. В «Діредмет» розпочалися роботи по проблемі виробництва напівпровідникових матеріалів. Протягом 1947-1950 років під керівництвом академіка М.П. Сажина, чл.-корр. АН СРСР Большакова К.А. і проф., д.т.н. Шманенкова І.В. проведені пошуки сировинних джерел германію та розробка технологічних методів його вилучення з бідної низькопроцентної сировини в германієві концентрати, отримання з них діоксиду, а потім – і полі- та монокристалічного германію .

В першу чергу провели обслідування відомих джерел германію – родовищ бурого і кам'яного вугілля, сланців, руд кольорових

металів. Одночасно вивчали і розподіл германію в продуктах переробки цих матеріалів. Таке обслідування вимагало розробки надчутливого методу аналізу на германій, що було здійснено в «Укрдрідмет» під керівництвом майбутніх членів-кореспондентів АН УРСР В.А. Назаренка і М. С. Полусктова .

В результаті проведених робіт було виявлено нове джерело германію – надсмольні води коксохімічних заводів. Українським філіалом та лабораторією германію «Діредмет» була розроблена доволі проста технологічна схема вилучення германію осадженням дубовим екстрактом у формі танідного комплексу.

Простота схеми і відсутність необхідності складної зміни технологічних схем, прийнятих на коксохімічних заводах для вилучення амоніаку і фенолів, значно спростили процес впровадження нової технології у вітчизняну промислову практику.

Незважаючи на дуже низьку концентрацію германію (1,5-3,0 г/м³), надсмольні води стали важливим джерелом германію. Германієві концентрати коксохімічних заводів містять 20-40 % діоксиду германію; таким чином двома нескладними операціями досягається збагачення вихідного продукту германієм більш, ніж у 100 000 разів. Вилучення германію із надсмольної води у концентрат – 94-96 % . Освоєння в Україні виробництва гафнієвого концентрату дало можливість подальшого розвитку науково-дослідних робіт, які проводилися під керівництвом Сажіна М. П. і завершилися розробкою технології виробництва діоксиду гафнію, а пізніше й елементарного гафнію.

Основні операції :

- розклад концентрату міцною соляною кислотою, відгонка і уловлювання тетрахлориду германію;
- глибока очистка тетрахлориду ректифікацією;
- гідроліз тетрахлориду, промивка і сушка діоксиду;
- відновлення діоксиду воднем;
- рафінування германію.

Високі вимоги, які висувала радіотехнічна промисловість до якості металу, зумовили швидкий розвиток робіт по кристалофізичним методам рафінування германію і отриманню монокристалічних зливків. Застосування зонної плавки і витягування монокристалів (за методом Чохральського) потребувало вирішення багатьох складних питань створення лабораторних і промислових апаратів, придатних для цих цілей. Роботи по отриманню монокристалічного

германію високої чистоти проводилися у співпраці з Фізичним інститутом АН УРСР, ЛФТІ ім. Йоффе А.Ф., Інститутом металургії ім. Байкова АН СРСР, та галузевими науково-дослідними інститутами.

Створювалися заводські лабораторії, які розпочинали науково-дослідні і конструкторські роботи, необхідні для розвитку германієвої промисловості.

У 1948 році отримані перші сотні грамів полікристалів гафнію, а в 1950 році вперше в СРСР, на дослідному хіміко-металургійному заводі розпочато випуск монокристалічного германію .

У 1952 році за пошуки сировинних джерел, розробку і освоєння технологій виробництва нового виду продукції колективу вчених присвоєна Державна премія (Сажину М.П., Назаренку В.А., Шманенкову І.В. та іншим).

У зв'язку із зростанням потреби в германії, в «Діредмет», ІЗНХ АН УРСР, Інституті енергетики АН КазРСР проведені роботи по вилученню його із золи енергетичного вугілля. Розроблена технологія була впроваджена в промисловість .

Широкі наукові дослідження проводилися і в Інституті напівпровідників АН УРСР.

Наявність в Україні багатих на германій вугільних пластів і велика потреба в цьому елементі напівпровідникових та оптико-механічних виробництв, що у радянський час працювали на обороноздатність країни, велика і плідотворна робота колективів геологічних організацій, науково-дослідних і проектних інститутів, та підприємств зумовили появу потужного комплексу з отримання германію, до якого входили спеціалізований цех Запорізького титано-магнієвого комбінату (ЗТМК), Северодонецький хіміко-металургійний завод (СХМЗ, філія ЗТМК) та понад десятків вітчизняних коксохімічних заводів. В Україні та СРСР була створена промисловість напівпровідникового германію, яка розвивалася швидкими темпами. До середини 1960-х років було освоєно випуск близько 70 марок германію, та його експорт .

Основним джерелом отримання напівпровідникового германію були аргіліти (бітумінозні сланці Сахаліну з вмістом гафнію 150–350 г/т), які спалювали в циклонних печах Северодонецького хіміко-металургійного заводу, що дозволяло за кілька стадій отримати багатий гафнієвий концентрат, з якого традиційними методами хімічного збагачення отримувати будь-які види германієвої продук-

ції. Вилучення германію із сировини в тетрахлорид германію становило 83-84 % . Глибоке очищення тетрахлориду германію від металевих та органічних домішок здійснювалося в спеціалізованому цеху ЗТМК.

Українське вугілля в СРСР слугувало первинною сировиною для отримання майже 5 т полікристалічного германію на рік. Його отримували завдяки переробці відповідного концентрату, який вироблявся на хімічних установках коксохімічних заводів із використанням технології екстракції германієвих сполук із надсмольної води. Вилучення германію з надсмольних вод здійснювалося на Ясинуватському і Запорізькому коксохімічних заводах .

До початку 1990-х років в Україні щорічно вироблялося до 40 т діоксиду германію, більше 25 т полікристалічного і до 9 т монокристалічного германію². З середини 1990-х років виробництво діоксиду знизилося до 1,5 т на рік, полікристалічного германію до 0,9 т; виробництво монокристалічного напівпровідникового германію зупинилося .

Зупинка роботи колись потужного вітчизняного комплексу із виробництва германію відбулася через припинення поставок аргіліту з майже відпрацьованого Новиковського родовища на острові Сахалін та зупинку зношеного обладнання для отримання концентратів германію на українських коксохімічних заводах і теплових електростанціях, які використовували коксівне і енергетичне вугілля. Було не лише втрачено місце серед основних світових експортерів германієвої продукції, а й вітчизняні промисловці перейшли на закупівлю германію та його сполук за кордоном, скоротивши лінійку своїх виробів із високою доданою вартістю.

У 2018-2021 роках в Україні вироблялося близько 1 т/рік полікристалічного германію (дані World Mining Data), з вмістом чистого Ge на рівні 500 кг (дані Геологічної служби США) . Із початком повномасштабного збройного вторгнення Російської Федерації в Україну виробництво зупинено, а переробка вугілля здійснюється без отримання германієвого концентрату.

Українські вугільні родовища, що характеризуються

² для порівняння: світове виробництво монокристалічного германію у 2000 р. складало 43 т

германієвою металоносістю, сьогодні не використовуються повною мірою за комплексним призначенням. Тільки в Донецькому вугільному басейні Державна геологічна служба щороку погашає (списує) приблизно сотню тонн запасів цього стратегічного металу.

Незворотні втрати дороговартісного германію³ відбуваються на тлі збитковості або низької рентабельності шахт. Металеве багатство сформованих тисячоліттями вугільних родовищ розвіюється вітрами й розмивається водою на шкоду довкіллю та майбутнім поколінням, які залишаються без стратегічних запасів сировини високих технологій.

Перспективи України

Україна має вугільні родовища з промисловими концентраціями германію та промислові потужності для отримання германію високої чистоти. Державний баланс корисних копалин включає 226 об'єктів надрокористування з підрахованими запасами германію; водночас станом на середину 2025 року спецдозволи видані на 36 ділянок надр, які містять германієві руди. Германій, як супутній корисний компонент, присутній у вугіллі кам'яновугільних родовищ Донецького та Львівсько-Волинського басейнів, у вугіллі Дніпровського і Закарпатського буровугільних басейнів, у докембрійських залізних рудах Криворізького басейну, у Горішньо-Плавненському родовищі Кременчуцького залізорудного району та інших формаціях. Загальні балансові запаси германію за категорією А+В+С1 станом на 01.01.2025 р. становили 34 тис. т, попередньо оцінені ресурси (категорія С2) – 47,9 тис. т.

До германієвмісних родовищ групи «А» належать площі вугільних басейнів із вмістом германію не менше 3 г/т. Саме Донбас і Львівсько-Волинський вугільний басейн мають ресурсний потенціал більш ніж половини запасів германію всіх країн колишнього СРСР.

Найбільш германієносним є вугілля із низьким ступенем метаморфізму, тобто газове та довгополуменеве, найменш – антрацити. Західні джерела оцінюють запаси Донецького та Львівсько-Волинського басейнів досить умовно – в широкому

³ Вартість германію становить приблизно 1500 дол./кг. Один кілограм детекторного германію коштує від 10 до 14 тисяч доларів.

діапазоні від 41 до 91 тис. тонн. Вміст германію у вугіллі Донбасу коливається від 0,3-1,3 г/т в антрацитах до 3,8-9,2 г/т у низькосортному вугіллі; проте промислове значення має лише коксівне вугілля із середнім вмістом германію 4,5 г/т. Значні ресурси германію зосереджені в залізистих кварцитах Криворізького басейну, де його середній вміст становить 6-8 г/т, а технологія вилучення із залізних руд відпрацьована під час виготовлення металізованих котунів і енерготехнічного спалювання палива із залізорудним концентратом. Вміст германію в бурому вугіллі Дніпровського вугільного басейну відносно низький (1-2 г/т золи). Водночас, вміст в рудах Гуляйпільського родовища, що перебуває на тимчасово окупованих територіях, коливається від 1,5 г/т до 13 г/т і в середньому складає 6,7 г/т.

До групи «Б» належать германієвмісні родовища бурого вугілля, вуглисті аргіліти та алевроліти з «ураганим», тобто аномально високим, вмістом германію (не менше 100 г/т). У Закарпатському буровугільному регіоні найбільш перспективним є Малобіганське родовище германієносних лігнітів в *Берегівському районі*, що відноситься до великого: середній вміст германію складає 142 г/т і може досягати до 1000 г/т, а запаси із пороговим значенням 4,9 г/т оцінюються в 672 тонни. Середня германієносність продуктивних пластів Малобіганського родовища лігнітів, відкритого понад пів століття тому, становить приблизно 119 г/т. Але його освоєння ускладнене геолого-екологічними чинниками. Деякі джерела вказують на розроблену технологію його промислового освоєння шляхом спалювання лігніту на ТЕС з подальшою гідрометалургійною переробкою золи та пилу, водночас з кліматичних та екологічних міркувань більш доцільною виглядає технологія підземного вилуговування германію. Слід зазначити, що джерелом для видобутку германію є не лише первинна сировина діючих шахт, але й відвали закритих шахт, які окрім германію містять також скандій, галій, ітрій.

Інвестиційні проекти з видобутку германію в Україні здебільшого пов'язані з підприємствами вугільної галузі, що мають відповідні спеціальні дозволи на користування надрами. Серед ключових компаній: ТОВ «Краснолиманське» (частина групи «Укрдонінвест»), а також підприємства, що входять до групи «СКМ»: ПрАТ «ДТЕК Павлоградвугілля», ТОВ «Шахта «Білозерська» і ПрАТ «Шахтоуправління «Покровське».

Виробництво германію все ще технічно можливе на коксохімічних заводах, які мають потужності для вилучення германію з бітумінозних вод, що утворюються в процесі коксування вугілля. Іншим сировинним джерелом для отримання германію є зола теплових електростанцій.

Отримання германію шляхом спалювання відповідного вугілля – спосіб, уперше застосований в Англії. Йдеться про поширення у промисловості та комунальному секторі вугільних установок розподіленої генерації (УРГ). Економічна доцільність оснащення вугільних підприємств єдиними паливно-енергетичними комплексами малої та середньої потужності доведена роботами наукових установ НАН України, розпочатими ще в 1990-х роках – Інституту економіки промисловості та Інституту геотехнічної механіки. На сучасному етапі актуальність впровадження численних УРГ у вугільній промисловості значно зросла через кризу неплатежів, яка вразила систему енергопостачання шахт⁴. Сучасні теплоелектроцентралі малої та середньої потужності при шахтах, збагачувальних фабриках і в комунальному секторі шахтарських селищ, оснащені необхідними пристроями⁵, можуть стати важливою складовою первинної ланки вітчизняного ринку германію та, водночас, суттєво поліпшити стан довкілля у промислових регіонах.

Установки розподіленої генерації доцільно передусім розміщувати саме на підприємствах, що добувають і збагачують енергетичне вугілля з найбільшою германієносністю. Спалювання на шахтних енергоблоках 3-4 млн. т вугілля на рік може забезпечити отримання 10-15 т германію щорічно.

Українська макроекономіка потребує ринку германію. У первинну ланку вітчизняного ринку германію можуть увійти виробники германієвого коксохімічного концентрату, компанії – розробники вугільних родовищ категорії «Б», тобто покладів з ураганими концентраціями германію, а також підприємства – власники УРГ, що отримують германієвий зольний концентрат. Другу і третю ланки ринку мають складати відповідні хіміко-металургійні підприємства з переробки германієвої сировини та підприємства – споживачі

⁴ Д.Череватський, Д.Котляренко, А. Стиблій «В очікуванні інвестора», ZN.UA №18 від 18 травня 2019 р.

⁵ К. Сацюк, В. Міняфаєв, О. Гузєєв та ін. Спосіб отримання золи виносу, що містить германій, галій та їхні сполуки: патент України №72859, 2007.

германію і його сполук, що випускають високотехнологічну продукцію з високою доданою вартістю.

Для України найбільш очевидними нішами споживання германію є леговані пресформи для виробництва оптичного волокна та інфрачервона оптика/тепловізійні системи (оптичні лінзи, призми тепловізорів). Можлива часткова локалізація виробництва: приміром, доцільно налагодити шліфування та покриття германієвих лінз, складання тепловізійних прицілів з імпортованими матрицями.

Ключовими завданнями створення новітньої германієвої галузі є економічні: оцінка її значущості для національного господарства та визначення напрямів промислової політики для економіко-правової підтримки, вибір моделі участі держави та приватних компаній у просуванні національного германієвого проєкту, у піднесенні відповідних секторів вугільної промисловості тощо.

Основні сучасні напрями **germanium technology**:

- SiGe та Ge-CMOS (посткремнієва електроніка)
- кремній-германієва фотоніка (Si/Ge photonics)
- фазозмінні матеріали (Ge–Sb–Te)
- квантові та надпровідні структури на Ge

Германій зараз переживає «друге життя» у фотоніці та квантових технологіях

Література

1. Глосарій термінів з хімії // Й. Опейда, О. Швайка. Ін-т фізико-органічної хімії та вуглехімії ім. Л. М. Литвиненка НАН України, Донецький національний університет. — Донецьк: Вебер, 2008. — 758 с. — ISBN 978-966-335-206-0

2. Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / за ред. В. С. Білецького. — Д. : Донбас, 2004. — Т. 1 : А — К. — 640 с. — ISBN 966-7804-14-3.

3. Mike Haustein: Die Lücke im Periodensystem: Germanium. In: Chemie in unserer Zeit. Band 45, Heft 6 (2011), S. 398–405 (doi:10.1002/ciuz.201100549).

4. Wada K., Kimerling L. C. (eds.). Photonics and electronics with germanium. — Weinheim : Wiley-VCH, 2015. — XVI, 316 p. — ISBN 978-3-527-32821-5.

5. Claeys C., Simoen E. Metal impurities in silicon- and germanium-based technologies: origin, characterization, control, and device impact. — Cham : Springer, 2018. — XXXIII, 438 p. — (Springer Series in Materials Science; Vol. 270). — ISBN 978-3-319-93924-7.

6. Privitera S. M. S. (ed.). Synthesis, properties and applications of germanium chalcogenides. — Basel : MDPI, 2022. — 154 p. — ISBN 978-3-0365-5261-3.

7. А.Н. Зеликман, Б.Г. Коршунов. Металлургия редких металлов. М., Metallurgia. 1991 г.

8. А.Н. Зеликман, Г.А. Меерсон. Металлургия редких металлов. М., Metallurgia. 1973, 608 с.

9. Коровин С.С. Редкие и рассеянные элементы. Учебное пособие для вузов. М.: МИСиС. 2005, -440 с.

10. М.А. Коленкова, О.Е., Крейн. Металлургия рассеянных и легких редких металлов. М., Metallurgia. 1977. 360 с.

11. А.Н. Зеликман. Молибден. М., Metallurgia. 440 с.

12. В.В. Тарасов. Редкие металлы. М., Metallurgia. 1987.

13. Киноварисов С.С., Либенсон Г.А. Порошковая металлургия. М. 1980.

14. Wan Y., He W., Jaussi J. et al. Integrating silicon photonics with complementary metal–oxide–semiconductor technologies // *Nature Reviews Electrical Engineering*. — 2026. — Vol. 3. — P. 15–31. — DOI: 10.1038/s44287-025-00223-0.

15. Ma T., Xue N., Muhammad A. et al. Recent progress in photodetectors: from materials to structures and applications // *Micromachines*. — 2024. — Vol. 15, No. 10. — P. 1249. — DOI: 10.3390/mi15101249.

16. High-performance Ge photodetectors on silicon photonics platform for optical interconnect // *Sensors and Actuators A: Physical*. — 2024. — DOI: 10.1016/j.sna.2024.115535.

17. The renaissance of germanium // *Surface Science*. — 2024. — DOI: 10.1016/j.susc.2024.122543.

18. Malanych G. P., Pekar G. S., Synhaivs'kyi O. F. та ін. Restoration of damaged germanium optical elements of infrared devices // *Semiconductor Physics, Quantum Electronics & Optoelectronics*. — 2025. — Vol. 28, No. 2. — P. 194–200. — DOI: 10.15407/spqeo28.02.194.

19. Germanium based photonic components toward a full silicon/germanium photonic platform // *Progress in Crystal Growth and*

Characterization of Materials. — 2017. — Vol. 63, No. 2. — P. 1–24. — DOI: 10.1016/j.pcrysgrow.2017.04.004.

20. Исмоилов Н.П., Камёб, тарқоқ ва нодир металллар кимёвий технологияси. Т. 2005. 186 б.

21. Рексова Н.Н., Кулифеев В.К. *Металлургия редких металлов. Лабораторный практикум.*

22. Аскарлов М.А., Холикулов Д.Б., Нормуротов Р.И. *Металлургия редких металлов. Лабораторный практикум.*

23. Хабашаи Н. *Прикладная металлургия.* -М.: Металлургиздат, 1999. 276 с.

24. Ракова Н.Н., Кулифеев В.К. *Металлургия редких металлов. Лабораторный практикум.* М.: МИСиС. 2002. 58 с.

25. Коленкова М.А., Крейн О.Е. *Металлургия рассеянных и легких редких металлов.* М., Металлургия. 2003. -60 с.

26. *Химия и технология редких и рассеянных элементов.* Под редакцией К.А. Большакова. 2-изд. М. «Высшая школа». В 3 томах. 1976. 360 с.

27. Бетехтин А.Г. *Курс минералогии.* Изд-во «КДУ». 2007. 721 с. 324 б. Родыгина В.Г. *Курс геохимии.* Томск. 2006. 294 с.

28. Ферсман А.Е. *Очерки по минералогии и геохимии.* АН РФ, 2-изд. М. 1977. 190 с.

29. *Популярная библиотека химических элементов.* Отв. редактор академик И.В. Петрянов-Соколов. В 2 т. Изд-во «Наука» М. 1983 г. 650 с.

30. Курбанов М.О. *Разработка комбинированной технологии попутного извлечения рения из растворов подземного выщелачивания урана в Кызылкумском регионе.* Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. докт. философии (PhD). 2019, 25 с.

31. Шокобаев Н.М. *Разработка технологий комплексной переработки руд экзогенных месторождений урана с попутным извлечением рения, скандия и редкоземельных элементов.* Дисс. на соиск. уч. степ. докт. философии (PhD). Республика Казахстан. Алматы. 2015. 111 с.

32. Мунтасир Мохаммед. *Применение РКООН-2009 к фосфоритам. Урановые ресурсы: тематическое исследование по проектам в эс-Себаие, долина Нила, Египет.* Управление по ядерным материалам, Египет. ООН. Экономический и социальный совет. ECE/ENERGY/GE.3/2016/9. 18 с.

33. Периодические издания: «Горный вестник Узбекистана», «ГДТУ хабарлари», «Техника юлдузлари», «Горный журнал», «Цветная металлургия», «Цветные металлы», «Минеральные ресурсы России», «MiningJournal», «MininginCanada», «MiningandMetallurgy», «MiningTechnology», "Правда Востока" № 184 от 12 сентября 2019 года.

34. Стратегія розвитку галузей промисловості на основі корисних копалин та компонентів стратегічного та критичного значення на період до 2056 року. С. 98-100. Проект постанови КМУ.

35. Тагаев, И.А. Химическая технология редких и радиоактивных металлов Часть 2. [Текст]: / Тагаев И.А., Донияров Н.А., Шарипов С.Ш. – Ташкент: Muharrir nashriyoti 2020. – 326 с.

36. Винаров И. В., Целик И. Н., Орлова А. И. К вопросу о выщелачивании германия водой из углей // Украинский химический журнал, 1960. - 26. - № 3.

37. На мировом рынке германия // БИКИ, № 95 (9041) от 22.08.2006. 188. На мировом рынке германия // БИКИ, № 146 (8942) от 20.12.2005. 189.

38. Иващенко В.И., Иващенко О.В. Состояние сырьевой базы, производства и потребности германия за рубежом и в Украине // Сб. трудов «Металлургия». Запорожье: ЗГИА, 1999, Вып. 2. - С. 11-16. 190. Иващенко В.И., Иващенко О.В. Германий. Полупроводник-полупассажир // Металлургический компас. Украина - мир. № 4. - 2005. - С. 53-58. 191. На японском рынке германия // БИКИ, № 18 (8514) от 15.02.2003. 192. На японском рынке германия // БИКИ, № 112 (8908) от 01.10.2005. 193. Состояние мировых рынков ниобия и германия // metallorg.ru.

39. В.І. Пожуєв, В.І. Иващенко, І.Ф. Червоний, В.П. Грицай. Металургія кольорових металів. Підручник. 4.1 / Під ред. докт. техн. наук, професора Червоного І.Ф. - ЗГИА, Запоріжжя, ч.І, 2007, 351 с.

40. Германій в Україні: запаси, видобуток і перспективи галузі - ДЕТ ЮА <https://det.dn.ua/blog/germanij-uragannorasseyannaya-cennost/>

41. Germanium: ураганно-розсіяна цінність. 04 жовтня, 2019, 19:04

42. Integration of germanium into modern CMOS: challenges and breakthroughs // IEEE Xplore. — 2024.

43. Tosato A. et al. Hard superconducting gap in germanium // arXiv. — 2022. — arXiv:2206.00569.

Интернет-ресурсы: http://www.elibrary.ru/menu_info.asp
<http://misis.ru> <http://www.mining-journal.com/mj/MJ/mj.htm>
<http://info.uibk.ac.at/c/c8/c813> <http://www.rsl.ru>
<http://www.minenet.com> (<http://www.metallcom.ru/analytics/color.php>);
325 <HTTP://WWW.N-T.ORG/RI/PS>;
<HTTP://WWW.INFOGEO.RU/METALLS/EX>;
<http://picanal.narod.ru/ximia/42.htm>.
<https://www.gazeta.uz/ru/2015/06/16/ore/>
<https://www.pv.uz/ru/newspapers/stal-tebinbulaka>
<https://www.rbc.ru/newspaper/2017/04/05/58e3ad5c9a79475df7a127ac>
<https://kommersant.uz/na-baze-mestorozhdeniya-tebinbulak-poyavitsya-gorno-metallurgicheskij-kompleks/>
https://1prime.ru/industry_and_energy/20130827/765846058.html

УДК 811.161.2⁴:82

Тетяна ЄЩЕНКО,

докторка філологічних наук, професорка катедри українознавства та філософії

ДНП «Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького»

<https://orcid.org/0000-0002-3624-5072>

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ МЕТАФОРИ
МЕДИЧНОГО ДИСКУРСУ ЯК КОГНІТИВНІ МОДЕЛІ
ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ В ТОТАЛІТАРНОМУ
СУСПІЛЬСТВІ**

***Анотація.** У статті обґрунтовано медичний дискурс як одну з ключових когнітивних моделей політичного контролю в СРСР сталінського періоду. На підставі аналізу історіографії, документальних джерел та політичної риторики доведено, що радянська влада активно застосовувала медичні метафори й термінологічні конструкції для раціоналізації насильства, легітимації репресивних практик та формування у населення уявлення про «необхідність» державного втручання у соціальний організм. Такий дискурс вибудовував систему оцінювання політичної та соціальної реальності через поняття хвороби, зараження, лікування й санітарного очищення, що сприяло формуванню специфічної моделі підпорядкування. У роботі показано, що медичний дискурс виконував функцію не лише інструмента пропаганди, а й засобу формування колективних схем мислення, які нормалізували насильство та підсилювали ефективність політичного контролю. У підсумку стаття пропонує новий підхід до інтерпретації інтелектуальних технологій владарювання у сталінській державі.*

***Ключові слова:** медичний дискурс; політичний контроль; когнітивні моделі; тоталітаризм; сталінська доба; радянська пропаганда; метафора хвороби.*

***Annotation.** The article substantiates medical discourse as a key cognitive model of political control in the Stalinist Soviet Union. Based on an analysis of historiography, documentary sources, and political rhetoric, the study demonstrates that the Soviet regime systematically employed*

medical metaphors and terminology to rationalize violence, legitimize repressive practices, and shape the population's perception of the "necessity" of state intervention in the social organism. This discourse constructed frameworks for interpreting political and social reality through concepts of disease, infection, treatment, and sanitary cleansing, thereby reinforcing mechanisms of subordination. The article shows that medical discourse functioned not only as a tool of propaganda but also as a mechanism for shaping collective cognitive patterns that normalized state violence and enhanced the effectiveness of political domination. As a result, the study offers a new perspective on the intellectual technologies of governance in the Stalinist regime.

Keywords: *medical discourse; political control; cognitive models; totalitarianism; Stalinist period; Soviet propaganda; disease metaphor.*

Постановка проблеми. Дослідження медичного дискурсу сталінської доби як інструмента політичної влади має принципове значення. Це уможлиблює реконструювати механізми епістемічного насильства, через яке тоталітарна система виправдовувала репресії проти мільйонів громадян, зокрема українців. Аналіз вказаних дискурсивних стратегій допомагає зрозуміти, як мова влади перетворювалася на засіб формування колективних уявлень про «ворога» і «норму», що безпосередньо вплинуло на історичну травму та культурну пам'ять. Актуалізація таких досліджень, на наш погляд, є важливою для протидії сучасним пропагандистським наративам, які часто відтворюють схожі когнітивні схеми дегуманізації. У цьому контексті вивчення медичного дискурсу сталінського періоду сприяє формуванню цілісного національного уявлення про природу тоталітаризму та підтримує процеси деколонізації української гуманітаристики.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що у сучасній історіографії та джерелознавстві ґрунтовно простудійовано проблематику репресивної політики сталінського режиму, масового терору, Голодомору та системної деструкції національної пам'яті. Дослідження С. Білоконя [1], багатотомні документальні видання про «Великий терор» [2], студії О. Веселової [3], «Національна книга пам'яті жертв Голодомору» [4] та інші узагальнювальні збірники пропонують розлогий фактологічний і аналітичний матеріал щодо масштабів насильства, адміністративних практик репресій та механізмів знищення українського суспільства. Втім, попри інтенсивне опрацювання політичних, соціальних та демографічних вимірів тоталітарної доби, помітною залишається прогалина у вивченні мовних стратегій і когніти-

вних механізмів поневолення населення. Недостатньо дослідженими є питання того, як радянський політичний дискурс формував специфічні моделі сприйняття реальності, кодифікував насильство крізь метафори медичного чи так званого «санітарного» характеру та інтегрував ці моделі у масову свідомість. Саме це робить необхідним подальший аналіз медичного дискурсу як когнітивної моделі політичного контролю сталінського періоду.

Мета статті – описати медичний дискурс сталінського періоду як когнітивну модель політичного контролю в СРСР, з'ясувати, яким чином медичні метафори, терміносфера, риторичні схеми та інституційні комунікативні практики використовувалися владою для конструювання образів «нормального» та «патологічного» соціуму, легітимації репресивних механізмів і формування підпорядкованої суспільної свідомості.

Виклад основного матеріалу. У сталінському СРСР медичний дискурс набув функцій, що істотно виходили за межі суто біомедичної сфери. Він слугував інструментом легітимації політичних практик, моделлю соціальної патологізації і нормалізації, засобом конструювання «здорового» та «хворого» суспільства відповідно до ідеологічних потреб тоталітарної держави. Отже, медичні концепти були інкорпоровані в політичну комунікацію й стали одним із механізмів контролю за населенням.

Унаслідок проведених спостережень над архівними документами виокремлюємо когнітивні механізми концептуалізації дійсності у дискурсі окресленого періоду:

I. Політична патологізація, де ворог (народ, іншодумці) постає як «інфекція», «шкідник». У пропагандистському дискурсі сталінського часу широко використовувалися метафори: «соціальні паразити», «ворожі бацили», «шкідники», «заражені чужою ідеологією», «гнилизна», «троцькістсько-бухарінська інфекція», «троцькістські агенти шкідництва» та ін. До прикладу, у наказі НКВД № 00447 від 30 липня 1937 р. [2, с. 255] йдеться про так званих «шкідників» як категорію політичних ворогів: «До першої категорії підлягають: шпигуни, диверсанти, шкідники, терористи, білогвардійці...» («Шкідники» (рос. «вредители») - усталений політичний термін, запозичений із біологічної сфери). Цей наказ був ключовим документом, що започаткував «велику чистку». Тобто «шкідники» - це категорія, якою позначали обвинувачуваних у документі НКВД / Політбюро. У промові Й. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) у березні 1937 р року (https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14_43.htm) мовиться про

партію, як про організм, а метафора «проникати всередину організму» виражає когнітивну схему мислення про іншодумців як про інфекцію, хворобу, що проникає в так би мовити в «здоровий організм партії», пор.: «Ми маємо справу не зі звичайними ворогами, а з такими шкідниками, які здатні проникати всередину наших організацій» (Т. Є. - переклад наш), а також про «троцькістських шкідників». Варто зазначити, що звинувачення в «шкідництві» використовувалося не лише в абстрактному ідеологічному сенсі, а як кримінальна стаття. Іншим виявом репрезентації іншодумців як ворогів тоталітарної системи є лексема «гнилизна», пор.: «Ми допустили гнилизну троцькістсько-бухарінської банди...» (там само). Ця риторика виконувала дві ключові функції: 1) конструювання образу ворога як біологічної загрози, що потребує «санітарного» очищення суспільства; 2) легітимація репресій як «медичного» процесу вилучення патологічних елементів. У такий спосіб політика репресій подавалася як терапія соціального організму.

II. Держава як «лікар», суспільство як «пацієнт». У сталінській ідеологічній когнітивній моделі держава поставала єдиним носієм знання, партія – своєрідним лікарем, що «діагностує» суспільство (роль пацієнтів), яке не має власної суб'єктності. Таке позиціонування створювало морально-комунікативну асиметрію (нерівність): влада отримувала право на втручання в усі сфери життя як «фахівець», який «знає краще». У політичній риториці це легітимувало тотальний нагляд (як діагностичний інструмент), дисциплінування (як лікування), покарання (як «хірургічне втручання» заради одужання системи). Конституція СРСР 1936 року (т.зв. «Сталінська конституція») формально проголошувала демократичні права і свободи, але на практиці служила прикриттям для диктатури та уніфікації державного устрою. Зокрема Постанови ЦВК і РНК СРСР, головно ті, що стосувалися колективізації, розкуркулення та хлібозаготівель, стали інструментами Голодомору 1932-1933 років. Законодавчі акти про так званих «ворогів народу» включали зміни до Кримінального кодексу, які дозволяли широке тлумачення «контрреволюційної діяльності» та застосування найвищої міри покарання. А Закон СРСР від 7 серпня 1932 року «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення соціалістичної власності» (відомий як «Закон про п'ять колосків») передбачав суворі покарання (аж до розстрілу). Архівні документи репресивних органів (НКВС, КДБ, партійні архіви), оперативні накази та директиви НКВС [4, 7, 8], кримінальні справи репресованих громадян містять протоколи допитів, обвинувальні висновки, вироки

«трійок» та інших позасудових органів, які свідчать про масовий характер та сфабрикований характер звинувачень.

III. Медична метафорика у риторичі масових кампаній. Під час колективізації «ліквідація куркульства як класу» описувалася як видалення патологічного осередку. У висловах «куркульська операція» [2, с. 50], «оперативний план» [2, с. 51, с. 54], «оперативна група» [2, с. 58], «початок операції» [2, с. 42], «операція з репресування куркулів, карних злочинців й антирадянського декласованого елемента» [2, с. 65, с. 72], простежується медична метафора «операція», яка вкорінена в ідеологічну мовну площину. Сценарій передбачає видалення, вилучення, чистку від небажаних елементів. Зокрема порушників виробничої дисципліни за індустріалізації трактували як «інфікованих шкідництвом», що потребують «санітарного очищення». У численних Протоколах засідань Політбюро ЦК ВКП(б) [4, 7] термін «очищення» постає ключовою метафорою не лише санітарної та медичної практики, а й ідеологічних репресій, пор.: «Здійснювати подальше очищення радянського апарату від шкідницьких і шпигунських елементів».

Кульмінаційним прикладом політизації медицини є так звана «Лікарська справа» (1952–1953), коли медиків звинуватили в участі в «шкідницькій терористичній групі», демонструючи, як реальна медицина стає інструментом політичних чисток.

Узагальнюючи аналіз концептуальної метафорики у медичному дискурсі виокремимо ключові фрейми: ІНФЕКЦІЯ → ІДЕОЛОГІЯ (ворожа ідеологія як «зараза»), ОЧИЩЕННЯ → РЕПРЕСІЇ (політичні чистки як оздоровлення), ПАТОГЕН → ВОРОГ, ТЕРАПІЯ → СОЦІАЛЬНІ КАМПАНІЇ. Ці концептуальні метафори формували когнітивну рамку, що нормалізувала репресивну політику тоталітарного режиму.

IV. Біологічна влада й дисциплінарні практики. Медичний дискурс забезпечував мовно-когнітивну матрицю, у межах якої будь-яка інакшість тлумачилася як патологія. Сталінський режим використовував біополітичні механізми, з-поміж яких: контроль за демографією, нормування трудових режимів, визначення «соціальної норми» поведінки, криміналізація відхилень (міркуємо у термінах М. Фуко).

V. Інституційний вимір, коли психіатрія використовувалася як політичний ресурс. Хоча масове використання психіатричних діагнозів проти іншодумців характерне для пізнішого радянського періоду, на наше переконання, основи були закладені у 1930-х роках. Поакцентовано на «небезпечну соціальну поведінку», можливість інтерпретувати інакшість як «розлад». Також використання санітарної мережі

і нагляду, оскільки санітарні органи практикували централізовану статистику захворювань, примусову вакцинацію та ізоляцію, мобілізацію населення у гігієнічні кампанії. Ці механізми легко переносилися на політичну сферу як модель контролю.

Висновок. Медичний дискурс у сталінському СРСР функціонував як когнітивна модель політичного контролю. Метафори хвороби, інфекції, патології та лікування забезпечували символічне виправдання насильства, легітимацію тоталітарної влади, нормалізацію репресій як «оздоровлювальних» заходів. Це уможлиблює трактувати нами сталінський політичний дискурс як специфічну форму ідеологізованої біополітики, де медичні поняття стали інструментом управління населенням та конструювання політичної реальності.

Література

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): джерелознавче дослідж. / С. Білокінь. Київ, 1999. 359 с.
2. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах / Упорядн.: С. Кокін, М. Юнге; Ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер, С. Кокін, Б. Бонвеч, І. Смирнова, Г. Бордюгов. Ч. 1. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 614 с. (Більше не таємно. Т. 4).
3. Веселова О. М. Висвітлення голоду 1932-1933 рр. у збірниках документів і матеріалів. Укр. іст. журн. 2003. №5. С.101 – 125.
4. Електронний архів українського визвольного руху. URL: http://old.avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=1227
5. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. 1000 с.
6. Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті [текст]: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11 – 12 червня 2020 року / наукова редакторка Тетяна Єщенко. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. 556 с.
7. Цифровий архів Голодомору. URL: http://holodomor-era.history.org.ua/cgi-bin/Holodomor/person.exe?&I21DBN=DAH&P21DBN=DAH&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0003229
8. Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., статей, досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До розгляду приймаються статті обсягом до 2 друк. арк. (80000 знаків з пробілами).

Мова видання – українська. Окремі матеріали редакція вважає за можливе вміщати іншими мовами – англійською, польською, російською та ін.

Стаття повинна мати УДК, прізвище та ім'я (ініціали) автора, його науковий чи інший статус.

Рекомендуємо таку структуру статті: назва статті, анотація та ключові слова (укр. та англ. мовою), постановка проблеми, стан вивчення проблеми, мета та завдання статті, виклад основного матеріалу, висновки, література та джерела (оформлюється за чинними стандартами).

Наукове видання

**ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА (т. 56)**

Редакція текстів – авторська

Підп. до друку 19.03.2026. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Друк цифровий. Ум. друк. арк.
10. Обл.-вид. арк. 10. Наклад 50 прим. Зам. 10-03.